ओ३म्

संस्कृत-शिक्षा।

प्रथमपुस्तकम्।

जीवारामशर्मप्रणीतम्

PUBLISHER

PANDIT JIWA RAM SHARMA
Upadhiay
GUROKUL BRINDABAN

नवमावृत्तौ २००० सं० १९७४ चैत्र शुक्ल।

रामनारायण प्रेस मथुरा में बाबू राधारमन
भार्गव के प्रबन्ध से छपा।

मूल्य =)

* ओ३म् *

जगदीशं नमस्कृत्य सर्वज्ञं सर्वपालकम् ।
बालानां सुखबोधाय पुस्तिकेयं विरच्यते ॥

संस्कृतशिक्षा-
प्रथमपुस्तकम्

प्रथमः पाठः ।

द्वादशाक्षरी ।

क का च कि की च कु कू च के कै,
वदामि को कौ पुनरेव कं कः ।
विद्वद्भिरेवं सुधिया विचार्य,
खादिप्रयोगेषु नियोजनीयाः ॥

प्रथम पुरुष (थर्ड परसन) सीगागायब
- सः=वह
- तौ=वे दोनों
- ते=वे (सब)

मध्यम पुरुष (सेकेंडपरसन) (सीगाहाज़िर)
- त्वम्=तू
- युवाम्=तुमदोनों
- यूयम्=तुम (सब)

उत्तम पुरुष (फ़र्स्ट परसन) (सीगामुतकल्लिम)
- अहम्=मैं
- आवाम्=हमदोनों
- वयम्=हम (सब)

लघुकौमुद्याः सरलाटीका।

भो भो व्याकरणाधिजिगांसवोऽन्तेवासिनो विदाङ्कुर्वन्तु भवन्तः। भवतां सौलभ्यायेयं लघुकौमुदी सरलया टीकया सरलीकृता। देववाण्यां प्रत्येकप्रयोगस्य साधनमकारि। यथा—सन्–शम्भुरित्यत्र कस्य सूत्रस्य प्राप्तिः? 'शितुक्' इत्यनेन पदान्तस्य तुकि कृते सन् तुक् शम्भुरिति जाते, अत्र 'हलन्त्यम्' इति कस्येत्संज्ञायाम्। 'उपदेशेजनुनासिकइत्' इति तकारोत्तर वर्त्तिन उकारस्येत्संज्ञायां च, 'तस्यलोपः' इत्युकारककारयोर्लोपे विहिते सन् त् शम्भुः, इतिजाते 'शश्छोटि इत्यनेन शम्भुरित्यस्य शस्य छत्वे कृते सन् त् छम्भुः--इतिजाते 'स्तोः श्चुनाश्चुः'-- इति तस्य चत्वे पुनः 'स्तोःश्चुनाश्चुः' इति नस्य ञत्वे च विहिते सञ्चछम्भुरिति जातम्। यत्र 'झरोझरि सवर्णे' इति वैकल्पिके चलोपे तत्र सञ्छम्भुः, चलोपाऽभावे सञ्चछम्भुः, छत्वाऽभावे चुत्वेच सति-सञ्चशम्भुः, तुकश्चाऽभावे नस्य चुत्वेच-सञ्शम्भुः, इति रूपचतुष्टयी जायते। मूल्यं केवलं सार्धं १॥) सबन्धनम् १॥।) रूप्यकं प्रापणव्ययस्तु पृथक्त्वेन ज्ञेयः।

पुस्तक मेलनस्थानम्—

प० जीवारामशर्मा उपाध्याय.

गुरुकुल वृन्दावन।

* ओ३म् *

जगदीशं नमस्कृत्य सर्वज्ञं सर्वपालकम् ।
बालानां सुखबोधाय पुस्तिकेयं विरच्यते ॥

संस्कृतशिक्षा-
प्रथमपुस्तकम्

प्रथमः पाठः ।

द्वादशाक्षरी ।

क का च कि की च कु कू च के कै,
वदामि को कौ पुनरेव कं कः ।
विद्भिरेवं सुधिया विचार्य,
खादिप्रयोगेषु नियोजनीयाः ॥

प्रथम पुरुष (थर्ड परसन) सीगागायब
- सः=वह
- तौ=वे दोनों
- ते=वे (सब)

मध्यम पुरुष (सैकेंड परसन) (सीगाहाज़िर)
- त्वम्=तू
- युवाम्=तुम दोनों
- यूयम्=तुम (सब)

उत्तम पुरुष (फर्स्ट परसन) (सीगामुतकल्लिम)
- अहम्=मैं
- आवाम्=हम दोनों
- वयम्=हम (सब)

द्वितीयः पाठः ।

अकारान्तपुँल्लिङ्गवालकशब्दः ।

कर्त्ता (१) (नामिनेटिव) (फाइल)
- वालकः=लड़का
- वालकौ=दो लड़के
- वालकाः=बहुतलड़के

कर्म (२) (अक्युज़ेटिव) (मफ़ऊल)
- वालकम्=लड़केको
- वालकौ दोनोंलड़कोंको
- वालकान्-सबलड़कोंको

करण (३) (इन्स्ट्रूमेन्टल) (इआनतिया)
- वालकेन=लड़केने, से, के द्वारा
- वालकाभ्याम्=दोनों लड़कों ने, से, के द्वारा
- वालकैः=(सब) लड़कों ने, से, के द्वारा

सम्प्रदान (४) (डेटिव) (हालतइन्तिफ़ाइया)
- वालकाय=लड़के के लिये
- वालकाभ्याम्=दोनों लड़कों के लिये
- वालकेभ्यः=(सब) लड़कों के लिये

तृतीयः पाठः ।

स * पठति=वह पढ़ता है ।

तौ पठतः=वे दोनों पढ़ते हैं ।

ते पठन्ति=वे (सब) पढ़ते हैं ।

त्वम् पठसि=तू पढ़ता है ।

युवाम् पठथः=तुम दोनों पढ़ते हो ।

यूयम् पठथ=तुम (सब) पढ़ते हो ।

अहम् पठामि=मैं पढ़ता हूँ ।

---

* यदि सः के आगे हल् अक्षर हो तो विसर्ग चलेजाते हैं ।

आवाम् पठावः=हम दोनों पढ़ते हैं।
वयं पठामः=हम (सब) पढ़ते हैं।
बालकः पठति=बालक पढ़ता है।
बालकौ पठतः=दोनों बालक पढ़ते हैं।
बालकाः पठन्ति=सब बालक पढ़ते हैं।
इसीप्रकार नामवाचक जितने शब्द हैं उनके साथ धातुओं में ति तः अन्ति आदि विभक्तियां नियुक्त करलो।

चतुर्थः पाठः।

* गच्छति=वह जाता है
निन्दति=वह निन्दाकरताहै
आगच्छति=वह आता है
चलति=वह चलता है
लिखति=वह लिखता है
प्रविशति=वह घुसता है
पश्यति=वह देखता है
क्रीडति=वह खेलता है
मिलति=वह मिलता है
धावति=वह दौड़ता है

नयति=वह लेजाता है
वदति=वह कहता है
पृच्छति=वह पूंछता है
निःसरति=वह निकलता है
भवति=वह होता है
गायति=वह गाता है
वाञ्छति=वह चाहता है
क्षिपति=फैंकता है
जिघ्रति=सूँघता है

* ति. तः अन्ति, सि थः थ, मि वः मः, येनव प्रत्यय संयुक्त कर गच्छति आदि के भी रूप पठति आदि के तुल्य बनालो॥

पतति=गिरता है
नमति=प्रणाम करता है
पिबति=पीता है
खादति=खाता है
खनति=खोदता है
तिष्ठति=ठहरता है
आकर्षति=खींचता है
आह्वयति=बुलाता है
निवसति=रहता है
सर्पति=सरकता है

क्रुध्यति=गुस्सा होता है
शुध्यति=साफ़ होता है
जीवति=जीता है
क्राम्यति=टहलता है
ष्ठीवति=थूकता है
नृत्यति=नाचता है
हसति=हंसता है
वपति=बोता है
रोहति=उपजता है

पञ्चमः पाठः ।

अपादान ५ (ऐबलेटिव) (हाळतइन्तिवाइया)
बालकात्, द्=बालक से
बालकाभ्याम्=दोनों बालकों से
बालकेभ्यः=सब बालकों से

सम्बन्ध ६ (जेनेटिव) (इबाक्रिया)
बालकस्य=बालक का, के, की
बालकयोः=दोनों बालकों का, के, की
बालकानाम्=सब बालकों का, के, की

अधिकरण ७ (लोकेटिव) (जाकिया)
बालके=बालकमें, पै, पर
बालकयोः=दोनों बालकों में, पै पर
बालकेषु=सब बालकों में, पै पर

सम्बोधन ८ (वोकेटिव) (निदाइया)
हे बालक ! =अयि लड़के !
हे बालकौ = अयि दोनों लड़को
हे बालकाः = अयि (सब) लड़को

षष्ठः पाठः ।

पिकः = कोइल । शुकः = तोता । बकः = बगुला वृकः=भेडिया । नक्रः=नाका । मत्स्यः=मछली । गजः= हस्ती । खगः = पक्षी । सर्पः = सांप । ग्रासः = कवल, लुकमा । पोतः = जहाज । मत्तः = मतवाला । स्तम्भः = स्थूण, खम्भ । बन्धः=बांधना । बाष्पः=भाफ । झम्पः= कूदना । करः=हस्त। कचः=केश । कफः=कफ, बलग़म ॥

सप्तमः पाठः ।

खलः=दुष्ट । जिह्मः=कुटिल । कणः=कन । यवः= जौ । अंशः = भाग । वंशः = कुटुम्ब । अंसः = कन्धा । कंसः = कटोरा । निम्बः = नीम । आम्रः = आम । नृपः= राजा । वक्रः = टेढ़ा । कोषः = खज़ाना । घटः = घड़ा । घट्टः=घाट । पटः=कपड़ा । कटः=चटाई । धटः=तराजू । वाटः = मार्ग । नटः = शैलूष, नट । मठः = छात्रालय । भटः = योद्धा । त्यागः = छोड़ना । लाभः = फ़ायदा ॥

अष्टमः पाठः ।

वटः=वड़ । शटः=अम्ल, खट्टा । हठः=जोरावरी । शठः=मूर्ख । कुचः=स्तन, थन । कासः=खांसी । कूपः कुआ । सूपः = दाल । कोलः = सुअर । अट्टः= अटारी । हट्टः = बाज़ार । पीठः = स्टूल, मूढ़ा । अर्घः = मूल्य, क़ीमत । जयः = जीत । भयम् = डर । नयः = न्याय । खर्जः = कर्छी । स्फोटः = फ़ोडा । कूर्मः=कछुआ । चाषः=

नीलकण्ठ। श्येनः = बाज। उक्त शब्दों के रूप सर्व विभक्तियों में बालकवद् समझने चाहिये।

नवमः पाठः।

(अधोलिखित वाक्यों का संस्कृत बनाओ)

हाथी आता है। सांप रहता है। वह जहाज़ को देखता। है। मार्गमें कछुआ जाता है। वे बालों को देखते हैं। वह डरसे बुलाता है। वे दोनों मूर्ख दौड़ते हैं। मैं अटारी पर पढ़ताहूं। तुम थूकते हो। मैं चाहता हूँ हम दोनों पढ़ते हैं। वे लड़के टहलते हैं। हम दाल को पीते हैं। नाके खेलते हैं। नट नाचता है। मतवाले नाचते हैं। योद्धा जहाज में घुसते हैं।

(अधोलिखित वाक्योंकी भाषा बनाओ)

नटः नृत्यति। नक्राःक्रीडन्ति। वयं सूपं पिबामः। ते बालकाः क्राम्यन्ति। युवां सत्यं वदथः। वयं वाञ्छामः यूयं ष्ठीवथ। अट्टे अहं पठामि। ते मूर्खा धावन्ति। ते भयाद् आह्वयन्ति। ते बालकान् पश्यन्ति। वयं सत्यं वदामः। वाटे कूर्मः गच्छति। स कणान् खादति। सर्पः निवसति। गजाः आगच्छन्ति। पोते मत्ताः नृत्यन्ति। यूयं पटं पश्यथ ? भटाः पोते प्रविशन्ति।

अन्यायः = ज़ुल्म। अपूपः = पुआ। कपूयः=नीच। कण्टकः = कांटा। कृषकः = किसान। घाण्टिकः = घण्टा-बजानेवाला। भालुकः = रीछ। उलूकः = उल्लू। मर्कटः=

बानर । गोलाङ्गूलः = लंगूर । कलायः=मटर । संयावः= हलुआ । सर्षपः = सरसों । नारङ्गः = नारङ्गी । सूचिकः= दर्जी । रजकः = धोबी । चित्रकः = चीता । विवेकः = तमीज़ । व्यंसकः = नटखट । वार्त्ताकः = बैंगन । यातुः= राक्षस । अनिलः=वायु । अनलः=आग । आवेगः=घबराहट।

दशमः पाठः

अक्षोटः = अखरोट । कपाटः = किवाड़ । कुठारः = कुल्हाड़ा । गन्धारः = कन्धार । तस्करः = चोर । मत्सरः = डाह । विप्रियः = नाराज । विष्टरः = विस्तर। कह्लारः = धीवर । खर्परः = खप्पर । कुशूलः = कुठिया । नकुलः = नौला । शृङ्खलः = जंजीर । क्रमेलः = उष्ट्र, ऊंट । नैपालः = नयपाल (देश) । गोधूमः = गेहूं । व्यायामः = कसरत । वृषभः = बैल । कलङ्कः = अपयश । कितवः = जुआरी, धूर्त्त । गृञ्जनम् = गाजर । अभ्याशः = समीप । अमित्रः = शत्रु ।

एकादशः पाठः ।

कटाहः = कड़ाही । नितम्बः = चूतड़ । कम्बोजः = काबुल । मकरः = मगर । मत्कुणः = खटमल । मशकः = मच्छर । स्तवकः = गुच्छा । स्तावकः = तारीफ-करनेवाला । गण्डकः=गैंडा । गण्डूषः=कुल्ला । वृश्चिकः= विच्छू । चमसः = चमचा । नापितः = नाई । तुरङ्गः =

घोड़ा । मोदकः = लड्डू । दीपकः = दिआ । कुरङ्गः = हरिण । गवाक्षः = खिड़की । शपथः = सौगन्द । संकेतः = इशारा । विनोदः = तमाशा । कृपाणः = तलवार । भोटाङ्कः = भूटान । विश्लेषः = वियोग ।

(अस्-भुवि-धातु) होना ।

अस्ति = वह है । असि = तू है ।
स्तः = वे दोनों हैं । स्थः=तुम दोनों हो ।
सन्ति = वे सब हैं । स्थ = तुम सब हो ।

अस्मि=मैं हूं ।
स्वः=हम दोनों हैं ।
स्मः=हम सब हैं ।

(डुकृञ्-करणे-धातु) करना ।

करोति=वह करता है ।
कुरुतः=वे दोनों करते हैं ।
कुर्वन्ति=वे (सब) करते हैं ।
करोषि=तू करता है ।
कुरुथः=तुम दोनों करते हो ।
कुरुथ=तुम (सब) करते हो ।
करोमि=मैं करता हूं ।
कुर्वः=हम दोनों करते हैं ।
कुर्मः=हम सब करते हैं ।

कृतम् = किया । पठितम् = पढ़ा । दृष्टम् = देखा । पीतम् = पिया । गीतम् = गाया । नीतम् = लेगया । क्रीतम् = मोललिया । विक्रीतम् = बेचा । भुक्तम् = खालिया । लिखितम् = लिखा । विज्ञातम् = जाना । प्रेषितम् = भेजा । दत्तम् = दिया । आत्तम् = लिया । गतम् = गया । आगतम् = आया । भूतम् = हुआ । धृतम् = धरा । स्नानम् = नहाया । चोरितम् = चुराया । अलङ्कृतम् = सजा दिया । कृतादि के रूप नपुंसक लिङ्गमें कृतम् । पुंल्लिङ्गमें कृतः और स्त्रीलिङ्ग में कृता होता है ।

द्वादशः पाठः ।

कथम् = क्यों, किस प्रकार से । अलम् = बस । किम् = क्या, कौन, कैसे । नो, न = नहीं । च =और, फिर । अत्र = यहां । तत्र = वहां । यत्र = जहां । कुत्र= कहां । सर्वत्र = सबजगह । इदानीम् = इससमय । बाढम् = हां, जी । वरम् = अच्छा । अवरम् = बुरा । कदा = कब । यदा = जब । तदा = तब । सर्वदा = सदा । सत्वरम् = शीघ्र । अतः= इसवास्ते । एव= ही । अपि = भी, ही, क्या । उपरि = ऊपर । नीचैः=नीचे । पितृव्यः = चाचा । भ्रातृव्यः = भतीजा,शत्रु । स्वस्रीयः= भानजा । मातुलः =मामा । मातामहः=नाना । पितामहः= बाबा । दौहित्रः= धेवता । श्वशुरः = ससुर । श्यालः =

साला । प्रपितामहः = परदादा । सोपानम् = सीढ़ी । शैत्यम् = सर्दी । पर्यटनम् = सैर करना । चूर्णम् = चून, आटा । दन्तधावनम् = दतौन । अश्लीलम् = गाली गलोज । बाल्यम् = लड़कपन । कर्गलम् = कागज़ । अनुकरणम् = नक़ल ।

त्रयोदशः पाठः ।

स तत्र कथं गच्छति । अलं कथं हससि । किं ते तत्र नो वदन्ति । ते यूयं च सर्वदा क्रीडथ । यूयं वयं च अत्र स्मः । बाढं युवां तत्र क्रुध्यथः । ते बालकाः पाठं वरं पठन्ति । इदानीं तत्र किं भवति । उपरि पितृव्यस्य दन्तधावनमस्ति । इदानीमेव सत्वरमागच्छामि । मातुलः, अट्टे अस्ति । तत्र शैत्यं नास्ति । नीचैर्गच्छावः । यूयं किं लिखथ । कृषकः, गोधूमान् नहि खादति । मम मातुलस्य इदं कथनमस्ति । तव देवदत्तस्य बाल्यं न गतम्

(संस्कृत बनाओ)

हिरन खिड़की में है । घण्टा बजाने वाला कहां जाता है । वानर जल पीते हैं । तुम इशारे को क्यों करते हो । चोर वहां जाता है । दाल में चमचा है । दो बैल दौड़ते हैं । बालक जल पीता है । हम वहां जाते हैं । तुम लड़के के लिये अच्छा नहीं करते ।

कः (पुँल्लिङ्ग) = कौन । का (स्त्रीलिङ्ग) = कौन ।

किम्=(नपुंसकलिङ्ग) कौन । अयम् (पु०)=यह । इयम् (स्त्री०)=यह । इदम् (न०)=यह । यः (पु०)= जो । या (स्त्री०)=जो । यत् (न०)=जो । ईदृशः (पु०)=ऐसा । ईदृशी (स्त्री०)=ऐसी । ईदृशम् (न०)=ऐसा । कीदृशः (पु०)=कैसा । कीदृशी (स्त्री०)=कैसी । कीदृशम् (न०)=कैसा । तादृशः (पु०)=तैसा । तादृशी (स्त्री०)=तैसी । तादृशम् (न०)=तैसा । यादृशः (पु०)=जैसा । यादृशी (स्त्री)=जैसी । पश्चात्तापः=अफ़सोस । मासः=महीना ।

चतुर्दशः पाठः ।

यादृशम् (न०)=जैसा । मादृशः (पु०)=मुझसा मादृशी (स्त्री०) मुझसी । मादृशम् (न०)=मुझसा त्वादृशः (पु०)=तुझसा । भवादृशः=आपसा । भवादृशी=आपसी । भवादृशम्=आपसा । उपानत्=जूता । छत्रम्=छाता । शाटकम्=धोती । शिरोवेष्टनम्=साफ़ा । पत्रम्=चिट्ठी । अद्य=आज । श्वः=आनेवाला कल । ह्यः=गया कल । गतपरेद्युः=बीता परसों । लेखनी=क़लम। मसीपात्रम्=दावात। पाषाणपट्टिका=स्लेट। लिपि=कापी। दुष्करम्=कठिन । सुकरम्=सहल । दक्षः=चतुर । अङ्गणम्=आंगन । नखम्=नाखून ।

पञ्चदशः पाठः ।

माम् = मुझको । त्वाम् = तुझको । तम्=उसको। यम् = जिसको । कम् = किसको । इमम् = इसको आवाम् = हम दोनोंको । युवाम् = तुम दोनोंको । तौ= उन दोनोंको । यौ=जिन दोनोंको । कौ=किन दोनोंको । इमौ = इन दोनोंको । अस्मान् = हमको । युष्मान्= तुमको । तान् = उनको । यान् = जिनको । कान्= किनको । इमान् = इनको । मया = मैंने । त्वया=तूने । तेन=उसने । केन=किसने । अनेन=इसने । अस्माभिः= हमने । युष्माभिः=तुमने । तैः=उन्होंने । कैः = किन्होंने । यैः=जिन्होंने । एभिः=इन्होंने ।

षोडशः पाठः ।

मह्यम्=मेरेलिये । तुभ्यम् = तेरेलिये । तस्मै=उसके-लिये । कस्मै = किसके लिये । यस्मै = जिसके लिये । त्वदीयम् = तेरा,रे,री । मदीयम् = मेरा, रे, री । तस्य= उसका, के, की । भवतः = आपका, के, की । कस्य= किसका, के,की । यस्य = जिसका, के,की । अस्माकम् हमारा,रे,री । युष्माकम् = तुम्हारा, रे, री । केषाम्= किनका,के,की । मयि = मुझमें,पै,पर । त्वयि=तुझमें,पै, पर । कस्मिन् = किसमें । तस्मिन् = उसमें । एकस्मिन्=

एक में । यस्मिन्=जिसमें । अस्मिन्=इसमें, पै, पर ।

सप्तदशः पाठः।

दा (डुदाञ्-दाने धातु) देना।

ददाति=वह देता है — ददासि=तू देता है
दत्तः=वे दोनों देते हैं — दत्थः=तुम दोनों देते हो
ददति=वे (सब) देते हैं — दत्थ=तुम (सब) देते हो

ददामि=मैं देता हूं
दद्वः=हम (दोनों) देते हैं
दद्मः=हम (सब) देते हैं

(ज्ञा-अवबोधने) जानना ।

जानाति=वह जानता है । जानासि=तू जानता है ।
जानीतः=वे दोनों जानते हैं । जानीथः=तुम दोनों जानते हो।
जानन्ति=वे सब जानते हैं । जानीथ तुम (सब) जानते हो

जानामि=मैं जानता हूं
जानीवः=हम दोनों जानते हैं
जानीमः=हम (सब) जानते हैं

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग पुस्तक शब्द के रूप

प्र० (१)	द्वि० (२) *
पुस्तकम्=एक किताब	पुस्तकम्=पुस्तक को
पुस्तके=दोनों पुस्तकें	पुस्तके=दोनों पुस्तकोंको
पुस्तकानि=सबपुस्तकें	पुस्तकानि=सबपुस्तकोंको

अयस्कारः = लुहार। कुम्भकारः = कुम्हार। मालाकारः = माली। सुवर्णकारः = सुनार। चर्मकारः = चमार। मिष्टकारः = हलवाई। ताम्बूलकारः=तम्बोली। चित्रकारः = तसवीर उतारने वाला। पटकरः =जुलाहा। सूचीकारः=दर्जी। पुस्तककारः=जिल्दसाज। घटिकाकारः= घड़ीसाज। रथकारः= बढ़ई। अलङ्कारः= आभूषण। निराकारः= बे शकल। निराधारः = विना आधार।

अष्टादशः पाठः।

(भाषा बनाओ)

॥ किम् अस्मान् जानाति ?। तौ तस्मै किं दत्तः। तत्र तान् कृपाणान् पश्यति। अस्माकम् इदं पुस्तकं नो अस्ति। केन मदीयेन मातुलेन पत्रं प्रेषितम्। युष्मान् ध्वंसकान् बालकान् ते आह्वयन्ति। अद्य वार्त्ताकस्य शाकं भूतम्। त्वयि मम विश्वासः नो अस्ति। अहं तस्मै यज्ञदत्ताय दन्त धावनं ददामि। तौ पटकारौ स्तः। यूयं अस्मान्नो जानीथ ?॥

(संस्कृत बनाओ)

वह किसका लड़का यहां पढ़ता है। यह हमारी दावात

* शेष विभक्तियों में रूप बालकवत् होते हैं तथा अर्थ भी।

नहीं है । सोमदत्त के लड्डू अच्छे होते हैं । तुम्हारा यही घर है । उस कुम्हारके घड़े अच्छे होते हैं । इस लुहारने मेरी तलवार नहीं दी । उस माली की माला है जो हमारे पास रहता है । इस सुनार का आभूषण तुमने देखा । यह बढ़ई का लड़का है । हम तुम्हारे लड़कों को नहीं जानते । क्या यह आदमी सुनार है ।

चौर्य्यम् = चोरी । शौर्य्यम् = शूरता । धैर्यम् = धीरज । कापट्यम् = कपट । धौर्त्यम् = धूर्तता । मौर्ख्यम् = मूर्खता । काव्यम् = कविता । नाट्यम् = नाटक । नैष्ठुर्यम् = निठुरता । अन्तिकम् = पास । वेत्रम् = बेंत । विष्कम्भः = ताला । स्थालम् = थाल वाष्पयानम् = रेलगाड़ी । आगारम् = पड़ाव, स्टेशन । प्रतिदानम् = बदला । मिषम् = बहाना । रागः = प्रीति । उपकराठम् = पास । उपनेत्रम् = चश्मा ।

एकोनविंशः पाठः ।

आकारान्तस्त्रीलिङ्गसुताशब्दः ।

(१) कर्त्ता
- सुता = लड़की
- सुते = दोनों लड़कियां
- सुताः = सब लड़कियां

(२) कर्म
- सुताम् = लड़की को
- सुते = दोनों लड़कियों को
- सुताः = सब लड़कियों को

(३) करण
- सुतया = लड़की ने, से, के द्वारा, साथ ।
- सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों ने, से, के, द्वारा
- सुताभिः = सब लड़कियों ने, से, के, द्वारा

(४) सम्प्रदान
- सुतायै = लड़की के लिये
- सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों के लिये
- सुताभ्यः = सब लड़कियों के लिये

(५) अपादान
सुतायाः = लड़की से
सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों से
सुताभ्यः = सब लड़कियों से

(६) सम्बन्ध
सुतायाः = लड़की का, के, की
सुतयोः = दोनों लड़कियों का, के, की
सुतानाम् = सब लड़कियों का, के, की

(७) अधिकरण
सुतायाम् = लड़की में, पै, पर
सुतयोः = दोनों लड़कियों में, पै, पर
सुतासु = सब लड़कियों में, पै, पर

(८) सम्बोधन
हे सुते ! = अयि लड़की !
हे सुते ! = अयि दोनों लड़कियों !
हे सुताः ! = अयि सब लड़कियों !

विंशः पाठः ।

अम्बा = माता, अम्मा । कशा = कोड़ा, हण्टर । घटिका = घड़ी । छुरिका = छुरी । जिगीषा = जीतने की इच्छा । जिगमिषा = जाने की इच्छा । चिकीर्षा = करने की इच्छा । नौका = नाव । यूका = जूं । मर्यादा = सीमा । महैला = बड़ी इलायची । पिपासा = प्यास । बुभुक्षा = भूंख । मुक्ता = मोती । रोटिका = रोटी । वडवा = घोड़ी । प्रतिज्ञा = इक़रार, दावा । एला = इलायची । उपधा = छल । अवस्था = उम्र, दशा । वेला = समय । तुला = तराजू = नासिका = नाक । जिह्वा = जीभ । निद्रा = नींद । लूता = मकड़ी । प्रमीला = ऊँघना ।

एकविंशः पाठः ।

भस्त्रा = धोकनी । दीपशलाका = दियासलाई । शीतला = चेचक । श्रद्धा = विश्वास । श्लाघा = तारीफ । सपर्या=सत्कार। चटका=चिड़िया। दुरवस्था= बुरीहालत । चिकित्सा = इलाज । विचिकित्सा= सन्देह, शक । सिकता = बालू । ग्रीवा = गर्दन । छिक्का = छींक। हिक्का = हिचकी । वाटिका = बगीची आस्था = आशा, उम्मेद । मूषिका = चुहिया । पाकशाला = भोजनभवन । सन्दंशिका = सण्डासी । कुम्बा = टट्टी । उपदा = भेंट, रिशवत । कर्कटिका = ककड़ी । कलिका = कली । गोधा = गोह । द्राक्षा = दाख। खट्वा = खाट । वराटिका = कौड़ी । जृम्भिका= जमुहाई । क्षुद्रा = शहद की मक्खी । शर्करा = चीनी, खांड । वरयात्रा = बारात । मञ्जूषा = सन्दूकची । अनुज्ञा = हुक्म । मदिरा = शराब । मन्दुरा = अस्तबल । पामरता = नीचता । उच्चता = ऊंचाई ।

उक्त शब्दों के रूप सुतावत् समझो परन्तु अम्बा शब्द के सम्बोधन में हे अम्ब ! ऐसा रूप होता है।

द्वाविंशः पाठः ।

भाषा बनाओ ।

तव अम्बा त्वाम् आह्वयति । इयं कस्य कशा अस्ति । अस्माकं छुरिकां स नयति । जिगीषया ते [illegible] गच्छन्ति। किं जिगमिषा अस्ति । तस्य का चिकीर्षा अस्ति । यूयं जानीथ ? नौकायां जलम् आगच्छति । अस्मिन् वस्त्रे यूकाः सन्ति । मर्यादां स खनति । आवां मईळां वाञ्छावः । पिपासया [illegible] पिबति । बुभुक्षया आगच्छति । रोटिके वाञ्छामः । तत्र वडवा धावति । अहं तस्य सुतायै मिष्टं ददामि । इयं पठनस्य वेला नो अस्ति । इयं वरयात्रा सीतापुरस्य अस्ति । इयं कस्य वडवा अस्ति ।

संस्कृत बनाओ

यह उसका छाता है । उस लुहार की क्या उम्र है । इस माली की माला में मोती हैं । मैं इक़रार को करता हूं । इस वक्त मुझको नींद आती है । दीपक [illegible] पास दियासलाई है । उसमें तुम्हारा विश्वास नहीं है । आपकी तारीफ़ क्या है । वह बालक मा की सेवा करता है । चिड़िया नाचती है । यहां कौन रहती है । किसका इलाज होता है । मुझको इसमें संदेह है । इस [illegible] का पानी मीठा है । तुम्हारी यही प्रतिज्ञा है ।

उदाहरणम् ।

अस्यां वाटिकायां द्राक्षाया वृक्षाः सन्ति = इस बागीची

में मुनक्के के पेड़ हैं। अहम् आस्थां करोमि यूयं तं जानीथ = मैं आशा करता हूँ कि तुम उस को जानते हो। पाकशालायाम् इदानीं भोजनं न अस्ति= भोजनालय में इस समय भोजन नहीं है। मूषिकया अस्माकं वस्त्राणि खादितानि = चुहिया ने हमारे कपड़े खालिये। कूपे गोधा निवसति किं यूयं न जानीथ ? = कूए में गोह रहती है क्या तुम नहीं जानते हो। ताभ्यां बालकाभ्यां तत्र अद्य किं कार्यं कृतम् = उन दोनों लड़कों ने वहां आज क्या काम किया। एभिः सुवर्णकारैः गीतं न गीतम् = इन सुनारोंने गीत नहीं गाया। वाटिकायां कस्य वरयात्रा अस्ति = बगीची में किसकी बरात है। ब्राह्मणानाम् = ब्राह्मणोंकी॥

त्रयोविंशः पाठः।

समीपे = पास। शकटम् = गाड़ी। पुरस्कारः = पारितोषिक, इनाम। गोप्यम् = छिपाने योग्य। पिधानम् = [illegible]। पूयम् = पीव। पेटकम् = टोकरी। गुच्छकः = गुच्छा। अंङ्कोटः = पिस्ता। अहिफेनम्= अफीम। अभिघारः = छौंक। सम्प्रत्ययः = पूरा यकीन। चोलकम् = चोगा। चक्कलम् = गोलवस्तु, चकला। उत्पातः = शरारत। सायम् = शाम। प्रातः = सुबह। घृतम् = घी। तैलम् = तेल। अङ्गारिका=अंगीठी

भाषा बनाओ।

मम समीपे अद्य दन्तधावनं नोऽस्ति । इदं शकटं कस्य अस्ति । सायं वाष्पयानं तत्र आगच्छति । मञ्जूषायां किम् अस्ति । तस्मै सोमदत्ताय पुरस्कारः केन दत्तः । किम् इदं कार्यं गोप्यम् अस्ति । तस्मिन् घट पिधानं नो अस्ति ॥ ते पुरस्कारं वाञ्छन्ति

संस्कृत बनाओ।

यह किसका गुच्छा है। टोकरी में क्या है । यहां पिस्ता अच्छा नहीं मिलता है। यह आदमी अफीम को खाता है । इस दाल में छोंक अच्छा नहीं दिया। मुझको तुम्हारा पूरा यक़ीन है । इस [illegible] तुम्हारी शरारत है । सुबह क्या पढ़ते हो । तुम्हारे मामा पूछते हैं। इस घड़े का घी कैसा अच्छा है ?

चतुर्विंशः पाठः ।

कोशातकी = तुरई । कारवेल्लिका = करेला । शृङ्गाटकम् = सिंघाड़ा । कालिन्दम् = तरबूज़ । खर्बूजम् = खरबूज़ा । दाडिमम्=अनार । रक्तालुः=रताळू । चिर्भिटम्= कचरा । शुक्तम् = सिरका । आसुतम् = अचार । प्रलापः = बकवाद । कृतकम् = बनावटी । झटिति = झट । अनुसन्धानम् = अन्वेषण, खोज । प्राधान्यम्= प्रधानता । कटकः = कड़ा, सेना । अवलेहः= चटनी । समासः = मेल, संक्षेप । विकारः=

तब्दीली । पुण्ड्रः = पौंडा । तडागः = तालाब । क्षेत्रम् = खेत । मिष्टम्=मीठा । आस्तरणम्=बिछौना । दुर्वृत्तः = दुराचारी । सरटः = गिरगिट ।

भाषा बनाओ ।

इयं कोशातकी वरम् अस्ति । अद्य कारवेल्लिकायाः शाकं भक्तमस्ति । अस्मिन् तडागे शृङ्गाटकानि भवन्ति । अस्य क्षेत्रस्य कालिन्दानि कीदृशानि सन्ति । इदं मम दाडिमपथिकं मिष्टमस्ति । अस्य भोलानाथस्य छात्रस्य कार्य्यं कृतकम् अस्ति । यूयं न जानीथ तस्य चोलके दाडिमानि सन्ति । अस्माभिः न दृष्टानि ।

संस्कृत बनाओ ।

तेरे पास दाख है । इस घड़े में सिरका है । क्या तुम अचार को खाते हो । तुम इस [illegible] बकवादको क्यों करतेहो । उसने शीघ्र खोज लगाली । तुम्हारी इसमें क्या प्रधानता [illegible] । इस लड़के का क्या नाम है । वहां अच्छी चटनी नहीं है । इस घड़े का पानी अच्छा नहीं है ।

पञ्चविंशः पाठः ।

भ्रमरः = भौंरा । वत्सः = बछड़ा गाय । वदामः = बादाम । वन्दनीयः = नमस्कृति करनेयोग्य । वराहः = सुअर । नीरम् = पानीयम् = पानी । समीरः = वायु, हवा । समता = बराबरी । मातुलानी = मामी, माई ।

मातामही = नानी । पितामही = दादी । मातृष्वसा= मौसी । पितृष्वसा = बुआ, फुआ । ननान्दा = नन्द । लवित्रम् = चाकू । क्रोशः = कोस । योजनम् = चारकोस । शाटः = कपड़ा । शरावः = पिआला, सरवा। लेखः = लिखना । भृत्यः=नौकर । फेनः=फेन ।

भाषा बनाओ।

किं तत्र वाटिकायां भ्रमरा निवसन्ति? । वत्सः अम्बाया दुग्धं पिबति । अस्य मम मित्रस्य समीपे वदामा न सन्ति। मम ननान्दा तव पाठशालायाम् अस्ति। गुरुजना वन्दनीया भवन्ति । वराहाः तडागे प्रविशन्ति। अस्य नगरस्य नीरसमीरौ वरं स्तः । ते तस्य समतां मह्यं ददति । इयं किं तव मातुलानी गङ्गां गच्छति । किम् इयं तव मातामही अस्ति !

संस्कृत बनाओ।

तुम्हारी दादी इस समय जीवित है। उसकी नानी तुम्हारे घरमें है। वृन्दावन से मथुरा को जाता हूँ। इस आदमी के कपड़े अच्छे नहीं हैं। इस लुहार की यह कड़ाही कैसी है। यह तालाब क्यों सूखा है। इस लड़के का खेल अच्छा है। तुम्हारे नाना के मामा के पुत्र का यह घर है। हमने ऐसी पाठशाला नहीं देखी है जैसी यह है। क्या यह तेरी नानी है?

विप्रयोगः=जुदाई। विरोधः, फरेब,बैर। सातत्यम्=निरन्तर।

धृष्टः = निर्लज्ज । आपणिकः = दुकानदार । आयः = आमदनी । व्ययः = खर्च । घोटकः = घोड़ा । खरः = गदहा । मार्जारः = बिलाव । कीटः = कीड़ा । ताम्रचूडः = कुक्कुट, मुर्गा । सारमेयः = कुत्ता । मुकुरः = दर्पण । कन्दुकः = गेंद । चिबुकम् = ठोढ़ी । काकः = कौवा । कलहः = लड़ाई । लवणम् = नमक ।, कथनम्= कहना । वराकः = विचारा । स्वभावः = आदत । उपस्करः = मसाला । जीर्णम् = पुराना ।

भाषा बनाओ

अस्मिन् कथने विपर्योगः अस्ति । ते वराका सातत्यं कार्यं कुर्वन्ति । अनेन धृष्टेन बालकेन उत्पातः कृतः। अयं घोटकः वरं चलति । मार्जारः सारमेयं ध्यानेन पश्यति । अस्य कुम्भकारस्य खरा रात्रौ महान्तं कोलाहलं कुर्वन्ति । युष्माकं स्वभावः वरं नो अस्ति । इयं वार्ता कस्य अस्ति। अयं कम्बलः कस्यास्ति

संस्कृत बनाओ

उस घरमें एक बिलाव है । तुम्हारे बिस्तर पर कीड़े हैं । वहीं दो मुर्गे हैं । यह किसका कुत्ता जाता है । वह दर्पण में मुख देखता है । हम दोनों लड़के गेंद खेलते हैं । इस वृक्षपर काक रहते हैं । इस दालमें लवण नहीं है । इस मासका यह खर्च है । गेंद से खेलता हूँ । शिव नहीं खेलता है ।

षड्विंशः पाठः ।

कोपः = गुस्सा। लोभः = लालच। इन्धनम् = ईंधन, लकड़ी। आर्द्रम् = गीला। पथ्यम् = मुफ़ीद। तथ्यम्= सच। सज्जनः = अच्छापुरुष। आलापः = बातचीत। श्रमः = मेहनत। नारी = औरत। जननी = माता। कल्याणम् = भलाई। निषेधः = मनाई। पेषणी। सिल बट्टा, चक्की। रजतम् = चांदी। शुक्रम् = वीर्य्य। श्मशानम् = मरघट। स्थैर्यम् = मज़बूती। स्थौल्यम् = मोटाई। रिङ्गणम् = रींगना। रसायनम् = कीमिया। रेचकम् = दस्तावर। आरोहणम् = चढ़ना। लाङ्गूलम्= पूंछ। लालनम् = लाड़। वमनम्= उलटी। वातायनम्= झरोखा। प्रपञ्चः = जाल, ठगई। तक्रम् = मट्ठा। स्वकीयम् = अपना। परकीयम् = पराया

भाषा बनाओ ।

वरं न कोपस्य फलं कदापि। लोभः पापस्य कारणम्। फलं वरं वै भवति श्रमस्य। तक्रे न पश्यामि घृतं कदापि। शूरा न धावन्ति कदापि युद्धात्। वातायनं पश्यति सोमदत्तः। वेदस्य पाठं कुर्वन्ति बालकाः।

संस्कृत बनाओ ।

मरघट में ईंधन नहीं है। सन्दूकची में मुटाई कम है

इस चांदी में विकार क्यों है ? । कुत्ते की पूंछ झरोखे में है । यह दवा दस्तावर तो नहीं है । तुम्हारी चांदी की दावात है । किस आदमी ने मनै किया है ।

सप्तविंशः पाठः ।

शलभः=पतङ्ग । स्तुतिः=तारीफ । शिथिलः=ढीला । परिचयः=जानकारी । रक्षकः=पालक । लुण्ठाकः=लुटेरा । पत्रवाहकः=चिट्ठीरसा । वर्षोपलः=ओला । दुराग्रहः=हठ । निर्णयः=फैसला । मोहितः=आशिक । दिवान्धः=चिमगादड़ । विस्मयः=ताज्जुब । कृतघ्नः=नाशुकरा । न्यासः=धरोहर ।

भाषा बनाओ ।

शलभाः पतन्ति दीपे मम मातुलस्य । परिचयेन सदा भवति स्तुतिः । बालस्य नीचैः पठनं न भवति ॥

संस्कृत बनाओ ।

चिट्ठीरसा के पास लुटेरा रहता है । उसके फैसले में तुमने हठ किया । इस वृक्ष पर रात्रि में चिमगादड़ रहते हैं । यह ताज्जुब की बात नहीं है । बढ़ई के फैसले में क्या हुआ । यहां चिमगादड़ रहता है ।

अष्टाविंशः पाठः ।

स्थूलम्=मोटा । सूक्ष्मम्=बारीक । आलुकम्=आलू । लघुशङ्का=पेशाब । स्नानम्=न्हाना । पर्पटः=पापड़ ।

पाषाणः=पत्थर । वटकः=बड़ा (दाल का)। क्वथिता= कढ़ी । निस्तुषा=चकी । प्लवनम्=तिरना । प्रतिमानम्= तोलना । कुण्डलिनी=जलेबी । शर्करोदकम्=शरबत । लाजाः=खील । पुष्टिः=मज़बूती । तुष्टिः=सब्र । प्रतु- लम्=बहुत । पिष्टपचनम्=तवा । मरीचम्=मिर्च । ऊनम्= कम । कविका=लगाम ।

भाषा बनाओ ।

स्थूलानि अक्षराणि लेख्यानि नो सूक्ष्माणि । लाजान् चर्वन्ति बालकाः । रघुवरःसुखदो नहि दुःखदः ।

संस्कृत बनाओ ।

इस कढ़ाई की कढ़ी कैसी है यह किसकी चक्की है। उसकी खीलों में मेरी जलेबी है। कैसी मज़बूती को चाहते हो । इस आदमी के बड़े अच्छे होते हैं ।

एकोनत्रिंशः पाठः ।

त्रयस्त्रिंशद् देवताः सन्ति, अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, इन्द्रः प्रजापतिश्चेति । चत्वारो- वेदाः । षट् शास्त्राणि सन्ति । चत्वारो वर्णा

१–पृथिवी,जल,तेज,वायु,आकाश,द्यौ,चन्द्र नक्षत्र ॥ २–प्राण। अपान,व्यान,समान,उदान,नाग,कूर्म,कृकल,देवदत्त,धनञ्जय, जीवात्मा,॥३–चैत्र,वैशाख,ज्येष्ठ,आषाढ़,श्रावण, भाद्रपद, आ- श्विन,कार्त्तिक,मार्गशिर,पौष,माघ,फाल्गुन. ॥

आश्रमाश्च । त्रिविधं कर्म–क्रियमाणं संञ्चितं प्रारब्ध ञ्चेति । ईश्वरजीवप्रकृतयः, त्रयोऽपि पदार्था अनादयः । शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्यौतिषाणि वेदाङ्गानि । विदुषां भूषणं विद्या भूषणं मूर्खभूषणम् ।

ओ३म्

मित्रवर्य्य ! नमस्तेऽ–स्तु ! इन्द्रप्रस्थतः–

परेशकृपातः, अत्र सर्वथा कुशलम् अस्ति आशा अस्ति तत्र भवान्अपि कुशली भविष्यति । अस्माकं गतपरेद्युः षाण्मासिकी परीक्षा संभूता तत्र चत्वारि पत्राणि तु सुष्ठु लिखितानि परन्तु गणितस्य पत्रे सन्देहः अस्ति । स्वपरीक्षाफलः, अपि झटिति वृत्तं प्रेष्यम् । अन्यच्छिवम् ।

भवन्मित्रः–सत्यव्रतः

॥ ओ३म् ॥

श्रीयुक्तपरममाननीय ! प्रधानाऽध्यापक ! महोदय ।

नमस्करोमि भवन्तम्–

देव ! मम मातुलस्य ज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चमकक्षास्थस्य सोमदत्तस्य अस्मिन् एव चैत्रमासे शुक्लपञ्चम्यां विवाहः निश्चित इतो वरयात्रा रामपुरं गमिष्यति अतएव मम गमनं तत्र आवश्यकम्, अस्ति–एतदर्थमद्यप्रभृति पञ्चानां दिवसानाम् अवकाशं वाञ्छामि आशासे अवश्यमेव स्वीकृतो भविष्यतीतिशम्–

निवेदकः–नवमकक्षास्थो गुरुदत्तः–

(गणना)

एकः	१	एकादश	११	एकविंशतिः	२१	एकत्रिंशत्	३१	एकचत्वारिंशत्	४१
द्वौ*	२	द्वादश	१२	द्वाविंशतिः	२२	द्वात्रिंशत्	३२	द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत्	४२
त्रयः	३	त्रयोदश	१३	त्रयोविंशतिः	२३	त्रयस्त्रिंशत्	३३	त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत्	४३
चत्वारः	[illegible]	चतुर्दश	१४	चतुर्विंशतिः	२४	चतुस्त्रिंशत्	३४	चतुश्चत्वारिंशत्	४४
पञ्च	५	पञ्चदश	१५	पञ्चविंशतिः	२५	पञ्चत्रिंशत्	३५	पञ्चचत्वारिंशत्	[illegible]५
षट्	६	षोडश	१६	षड्विंशतिः	२६	षट्त्रिंशत्	३६	षट्चत्वारिंशत्	४६
सप्त	७	सप्तदश	१७	सप्तविंशतिः	२७	सप्तत्रिंशत्	३७	सप्तचत्वारिंशत्	४७
अष्ट अष्टौ	८	अष्टादश	१८	अष्टाविंशतिः	२८	अष्टात्रिंशत्	३८	अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत्	४८
नव	९	एकोनविंशतिः	१९	एकोनत्रिंशत्	२९	एकोनचत्वारिंशत्	३९	एकोनपञ्चाशत्	४९
दश	१०	विंशतिः	२०	त्रिंशत्	३०	चत्वारिंशत्	४०	पञ्चाशत्	५०

[illegible] नपुंसक लिङ्ग में एकम्, द्वे, त्रीणि, चत्वारि । स्त्रीलिङ्ग में एका द्वे, तिस्रः, चतस्रः, [illegible] होते हैं (पु०) में लिखे ही हैं शेष रूप तीनों लिंगों [illegible] समान हैं ।

एकपञ्चाशत्	५१	एकषष्टिः	६१	एकसप्ततिः	७१	एकाशीतिः	८१	एकनवतिः	९१
द्विपञ्चाशत् द्वापञ्चाशत्	५२	द्विषष्टिः द्वाषष्टिः	६२	द्विसप्ततिः द्वासप्ततिः	७२	द्व्यशीतिः	८२	द्विनवतिः द्वानवतिः	९२
त्रिपञ्चाशत् त्रयःपञ्चाशत्	५३	त्रिषष्टिः त्रयःषष्टिः	६३	त्रिसप्ततिः त्रयस्सप्ततिः	७३	त्र्यशीतिः	८३	त्रिनवतिः त्रयोनवतिः	९३
चतुःपञ्चाशत्	५४	चतुष्षष्टिः	६४	चतुःसप्ततिः	७४	चतुरशीतिः	८४	चतुर्नवतिः	९४
पञ्चपञ्चाशत्	५५	पञ्चषष्टिः	६५	पञ्चसप्ततिः	७५	पञ्चाशीतिः	८५	पञ्चनवतिः	९५
षट्पञ्चाशत्	५६	षट्षष्टिः	६६	षट्सप्ततिः	७६	षडशीतिः	८६	षण्णवतिः	९६
सप्तपञ्चाशत्	५७	सप्तषष्टिः	६७	सप्तसप्ततिः	७७	सप्ताशीतिः	८७	सप्तनवतिः	९७
अष्टापञ्चाशत् अष्टपञ्चाशत्	५८	अष्टषष्टिः अष्टाषष्टिः	६८	अष्टसप्ततिः अष्टासप्ततिः	७८	अष्टाशीतिः	८८	अष्टनवतिः अष्टानवतिः	९८
एकोनषष्टिः	५९	एकोनसप्ततिः	६९	एकोनाशीतिः	७९	नवाशीतिः	८९	नवनवतिः	९९
षष्टिः	६०	सप्ततिः	७०	अशीतिः	८०	नवतिः	९०	शतम्	१००

सपादशतम् १२५ । द्विपादशतम् १५० । त्रिपाद शतम् १७५ । शतद्वयम् २०० ॥

अष्टाध्यायी भाष्य ।

जिसका क्रम इस प्रकार है-मूलसूत्र पदच्छेद, विभक्ति वार्त्तिक संस्कृतवृत्ति तथा भाषावृत्ति एवम् उदाहरण विशेष टिप्पनियों के सहित हैं मूल्य ३) सजिल्द ३।-) डाकव्यय ।।)

काशी की प्रथम परीक्षा (रघुवंश)

द्वितीय सर्ग से पञ्चम् सर्ग तक विशेष व्याख्या युक्त मूल्य ।।।) माघाद्यं सर्गद्वयम्-सतिलकम् ।=)

रामायण महाभारत (परीक्षासङ्कलितांश)

सान्वयपर्यायवाचक शब्दों के सहित मू० ।)

संस्कृत शिक्षा-परीक्षा देने वाले तथा संस्कृत बनाने एवम् साधारण बोलने का अभ्यास करने वालों के लिये एक अनर्घ रत्न है जिसकी प्रशंसा बंगवासी भारतमित्र तथा वेंकटेश्वर प्रभृति महत् समाचारपत्रों ने की है।प्रथम भाग॥) द्वितीय भाग ≠) तृतीय भाग ≡)चतुर्थ भाग ।≠) पञ्चमभाग ।≠) प्रथम परीक्षा के१२वर्षों के पर्चे।=)

तर्कसंग्रह-प्रत्येक परिभाषा पर सलक्षण भिन्न २ संख्या देकर न्याय के गूढ़ार्थ को प्रचलित भाषा में सम्यक् दर्शाया है मू० ।) मध्यमा परीक्षा के १२ वर्षों के प्रश्न पत्र ।=)

किरातार्जुनीयस्याद्यसर्गत्रयम् ।

विशेष व्याख्या युक्त है मू० ॥)

श्रुतबोध-सान्वय पर्यायवाचक शब्दयुक्त मू० =)

मिलने का पता-जीवाराम शर्मा उपाध्याय गुरुकुल वृन्दावन

* ओ३म् *

संस्कृत-शिक्षा

द्वितीयपुस्तकम्

ीवारामशर्म्मप्रणीतम्

PUBLISHED BY
JIVARAM SHARMA
Gurukul
BRINDABAN.

ावृत्तौ ४०००,स० १९७२ वै०

PRINTED BY
Lakshmi Narayan
Lakshmi Narayan Press,
MORADABAD.

अ .ध्यायी भाष्य ।

जिसका क्रम इस प्रकार है मूलसूत्र पदच्छेद, विभक्ति वार्तिक संस्कृतवृत्ति तथा भाषावृत्ति एवम् उदाहरण मय विशेष टिप्पनियों के सहित है मूल्य ३) सजिल्द ३।-) डाकव्यय ॥)

काशी की प्रथम परीक्षा

द्वितीय सर्ग से पञ्चम् सर्ग तक ... ॥ युक्त मूल्य ॥।) माघाद्यं सर्गद्वयम्-म...

रामायण महाभारत (परी...)

सान्वयपर्यायवाचक शब्दों के स...

संस्कृत शिक्षा-परीक्षा दे... क्षेत्र

बनाने एवम् साधारण बोलने का ... वालों के लिये एक अनर्घ रत्न है जिस ... वासी भारतमित्र तथा वेंकटेश्वर प्रभृति ... पत्रों ने की है।प्रथम भाग ≠) द्वितीय भाग ... ≈)चतुर्थ भाग ।≈) पञ्चमभाग ।≈) प्रथम ... के पर्चे।=)

तर्कसंग्रह-प्रत्येक परिभाष... भिन्न २

संख्या देकर न्याय के गूढ़ार्थ ... भाषा में सम्यक् दर्शाया है मू० ।) मध्य ... २ वर्षों के प्रश्न पत्र ।≈)

किरातार्जुनीयम् ।

विशेष व्याख्या युक्त है

श्रुतबोध-सान्वय पर्या... मू० =)

मिलने का पता-जीवाराम श ... कुल वृन्दावन

* ओ३म् *

संस्कृत-शिक्षा
द्वितीयपुस्तकम्

जीवारामशर्म्मप्रणीतम्

PUBLISHED BY
P. JIVARAM SHARMA
Gurukul
BRINDABAN.

षष्ठावृत्तौ ४०००, सं० १९७२ वै०

PRINTED BY
Lakshmi Narayan
at the Lakshmi Narayan Press,
MORADABAD.

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत–शिक्षा

द्वितीय-पुस्तकम्

परेशं शषमीश्वरं रविप्रकाशकं विभुम् ।
अजं प्रजापतिं प्रभुं नमाम्यहं महेश्वरम् ॥
मया बुधानुयायिना परेशध्यानधारिणा ।
इदं द्वितीयपुस्तकं विरच्यते विवेकदम् ॥ २ ॥

प्रथमः पाठः ।

(पठ्[1] धातु के लट् लृट् लोट् और लुङ् लकारों के रूप)

लट् लकार ।

[illegible][2] पठति = वह पढ़ता है।
तौ पठतः = वे दोनों पढ़ते हैं
ते पठन्ति = वे पढ़ते हैं।
त्वम् पठसि--तू पढ़ता है।
युवाम् पठथः-तुम दोनों पढ़ते हो।
यूयम् पठथ=तुम सब पढ़ते हो
अहम् पठामि=मैं पढ़ता हूं
आवाम् पठावः=हम दोनों पढ़ते हैं।
वयम् पठामः=हम सब पढ़ते हैं

लृट् लकार ।

स पठिष्यति=वह पढ़ेगा।
तौ पठिष्यतः=वे दोनों पढ़ेंगे
ते पठिष्यन्ति=वे सब पढ़ेंगे
त्वम् पठिष्यसि=तू पढ़ेगा
युवाम् पठिष्यथः = तुम दोनों पढ़ोगे।
यूयम् पठिष्यथ=तुम सब पढ़ोगे
अहम् पठिष्यामि=मैं पढूंगा।
आवाम् पठिष्यावः =हम दोनों पढ़ेंगे।
वयम् पठिष्यामः=हम पढ़ेंगे

---

१ लट् वर्तमान, लृट् भविष्यत्, लोट् विधि और लुङ् लकार भूतकाल में होता है। २ जब कोई हल् अक्षर परे होता है तब सः के आगे विसर्ग नहीं रहते।

लोट् लकार ३

स पठतु=वह पढ़ै
तौ पठताम्=वे दोनों पढ़ैं
ते पठन्तु=वे सब पढ़ैं
त्वम् पठ=तू पढ़
युवाम् पठतम्=तुम दोनों पढ़ो।
यूयम् पठत=तुमसब पढ़ो
अहम् पठानि=मैं पढ़ूं
आवाम् पठाव=हम दोनों पढ़ैं
वयम् पठाम=हमसबपढ़ैं

लुङ् लकार ४

सः अपाठीत्=वह पढ़ा उसने पढ़ाथा
तौ, अपाठिष्टाम्=उन दोनों ने पढ़ा
तेअपाठिषुः=उन्होंने पढ़ा
त्वम् अपाठीः=तूने पढ़ा
युवाम्, अपाठिष्टम्=तुम दोनों ने पढ़ा
यूयम् अपाठिष्ट= तुम सबने पढ़ा
अहम्अपाठिषम्=मैंनेपढ़ा
आवाम्, अपाठिष्व=हम दोनों ने पढ़ा
वयम्, अपाठिष्म = हम सबने पढ़ा

द्वितीयः पाठः ।

प्रातः=सवेरा। शनैः=धीरे। न्यूनम्=कम। अधिकम्=बहुत। सायम्=शाम। रात्रिन्दिवम्=रातदिन। स्वयम्=खुद। वृथा=निरर्थक। सामि=आधा। नूनम्=निश्चय। कुतः=कहाँ से। यतः=जहां से, क्योंकि। तर्हि=तब। यर्हि=जब कर्हि = कब। एतर्हि=अब। मसी=स्याही। पङ्कः = कीच। रूप्यकम् = रुपया। पणः = पैसा। आणकम् = आना। पादुका = खड़ाऊं। मार्गः =

रास्ता । विरुद्धम् = उल्टा । इष्टका = ईंट । घस्रः = दिन। निशा = रात्रि। प्रमादः = बेपरवाही । अभ्यासः= महावरा, मश्क । बाहुल्यम् = बहुतायत । योग्यता= लियाक़त । शैली = ढङ्ग । दुर्बलता = कमज़ोरी । शिखा = बाल । पुटम् = फली ।

उदाहरणानि ।

किं यूयं प्रातः न पठथ ? = [illegible] तुम सुबहको नहीं पढ़ते । इदं सायं वदिष्यामि = यह [illegible] को कहूंगा । युवां रात्रिन्दिवं शयनमेव वाञ्छथः = तुम दोनों रात दिन सोना ही चाहते हो । तौ वृथा भूमिं खनतः = वे दोनों निरर्थक भूमि को खोदते हैं । यज्ञदत्तः सामिकार्यं करोति = यज्ञदत्त आधा काम करता है। नूनं यूयं मार्गे क्रीडिष्यथ = तुम निश्चय ही रास्तेमें खेलोगे। युवां यतः आगच्छथः तस्य स्थानस्य नाम वदतम् = तुमदोनों जिसस्थान से आते हो उसका नाम लो ।

(अधोलिखित वाक्योंकी भाषा बनाओ)

अस्माकं मसीपात्रे मसी वरं नो अस्ति । अस्मिन् मार्गे पङ्कः—अस्ति । तस्य समीपे पञ्चरूप्यकाणि सन्ति । एकेन पणेन किं भवति । इदं [illegible] पुस्तकम् अष्टाणकानामस्ति । यूयं मां [illegible] जानीथ । बाढम् युष्मान् जानीमः ।

(अधोलिखित वाक्यों [illegible] संस्कृत बनाओ)

वह उल्टा [illegible] करता है । इस घरमें कितनी ईंटें हैं ? तुमने आज अधिक भोजन किया है। तुम वहाँ

[illegible] पढोगे ? वहां जाकर तुमने [illegible] कहा? महाशय मैं क्या कहूं! कह तू क्या कहता है? हमारा नाती पढ़ेगा। तुम्हारा भान्जा कहां जाता है । क्या तुम्हारे पास किताब नहीं है? रात्रि का काम रात्रि में ही करता हूं। तुम्हारी यह किताब अच्छी है ॥

तृतीयः पाठः ।

गम्लृ–(धातु) जाना ।

लट् १

[1] [illegible] गच्छति = वह जाता है
स आगच्छति = वह आता है ।

लृट् २

[illegible] गमिष्यति = वह जायगा
स आगमिष्यति = वह आवेगा ।

लोट् ३

स गच्छतु = वह जावे ।
स आगच्छतु = वह आवे।

लुङ्

स आगमत् = वह आया था।

लुङ् ४

[illegible] अगमत् = वह गया था
तौ, अगमताम् = वे दोनों गये थे ।
ते, अगमन् = वे सब गये थे
त्वम्, अगमः = तू गया था
युवाम् अगमतम् = तुम दोनों गये थे ।
यूयम् अगमत = तुम [illegible] गये थे ।
अहम् अगमम् = मैं गया था
आवाम् अगमाव = हम दोनों गये थे ।
वयम् अगमाम = हम सब गये थे ।

१ जहांपर किसी धातु का एकही रूप लिखा है वहां पर शेषरूप पठ धातु के समान जानो।

भू (धातु) होना ।

लट् १	तौ अभूताम्=वे दोनोंहुए।
भवति=वह होताहैवाहै	ते अभूवन्=वे सबहुए।
	त्वम् अभूः=तू हुआ।
लृट् २	युवाम् अभूतम्=तुम दोनों हुए।
भविष्यति=वह होगा।	
लोट् ३	यूयम् अभूत=तुमसबहुये।
स भवतु=वह होवे।	अहम् अभूवम्=मैं हुआ।
लुङ् ४	आवाम् अभूव=हमदोनों हुए।
स अभूत्=वहहुआ वाथा।	वयम् अभूम=हमसबहुए

चतुर्थः पाठः ।

वादी = मुद्दई । प्रतिवादी = मुद्दालय । प्राड्विवाकः = वकील । न्यायालयः = कचहरी । लेखकः = मोहर्रिर । साक्षी = गवाह । साक्ष्यम् = गवाही । प्रतिभूः = जामिन । आवेदनपत्रम् = अर्जी । अभियोगः = मुक़द्दमा । न्यायाधीशः = मुन्सिफ। पत्रालयः = डाकखाना। छात्रः = विद्यार्थी । छात्रालयः=

बोर्डिङ्गहाउस । शुल्कालयः=चुङ्गीघर । बन्दी=क़ैदी । कुसीदम्=ब्याज । चिकित्सालयः=सफ़ाखाना । पुरीषालयः=वम्पुलिस, ([illegible]) । नगरम्=शहर । नृशंसः=क्रूर । आयत्तम्=अधीन । समितिः=सभा । दण्डः=सज़ा । आतपः=धूप । ताम्बूलम्=पान । दुर्गः=किला । राष्ट्रम्=देश । भूपालः=राजा । प्रेक्षणम् = देखना ।

उदाहरणानि ।

स युष्माकं वादी गच्छति=वह तुम्हारा मुद्दई जाता है । प्रतिवादी इदानीं प्राड्विवाकस्य गृहम् अगमत्=मुद्दालय इस वक्त वकीलके घर पर गया है । अस्य न्यायालयस्य न्यायधीशः कः अस्ति=इस कचहरी का मुन्सिफ कौन है । अनेन साक्षिणा साक्ष्यं वरं न दत्तम्=इस गवाने गवाही अच्छी नहीं दी । अस्य लेखकस्य लेखः वरमस्ति=इस मुहर्रिरका लेख अच्छा है । अस्मिन् राष्ट्रे दुःखं तु नाऽस्ति=इसदेश में दुःख तो नहीं है । अस्ति तु=है तो ॥

भाषा बनाओ

इदम् आवेदनपत्रं कस्य अस्ति । अस्मिन् अभियोगे किं भविष्यति । अस्माकं छात्रालयस्य छात्राः सन्ति । अस्य नगरस्य शुल्कालयः कुत्र अस्ति । अयं बन्दी गच्छति । यूयं तं सोमदत्तं जानीथ ? वयं नो जानीमः ।

पञ्चमः पाठः ।

डुदाञ् (धातु) देना ।

लट् १

स ददाति = वह देता है ।

लृट् २

स दास्यति = वह देगा ।

लोट् ३

स ददातु = वह देवे ।
तौ दत्ताम् = वे दोनों देवें
ते ददतु = वे सब देवें
त्वम् देहि = तू दे ।
युवाम् दत्तम् = तुम दोनों दो
यूयम्, दत्त = तुम सब दो ।
अहम्, ददानि = मैं दूं ।
आवाम्, ददाव = हम दोनों देवें
वयम् ददाम = हम सब देवें ।

लुङ् ४

स, अदात् = उसने दिया था
तौ अदाताम् = उन दोनों ने दिया ।
ते, अदुः = उन्होंने दिया ।
त्वम्, अदाः = तूने दिया ।
युवाम् अदातम् = तुम दोनों ने दिया ।
यूयम् अदात = तुम सब ने दिया ।
अहम् अदाम् = मैंने दिया
आवाम् अदाव - हम दोनों ने दिया ।
वयम् अदाम = हम सब ने दिया ।

प्रच्छ (धातु) पूछना ।

लट् १

सः पृच्छति = वह पूछता है

लृट् २

स, प्रक्ष्यति = वह पूछेगा

लोट् ३

स पृच्छतु = वह पूछे।

लुङ् ४

स अप्राक्षीत् = उसने पूछा

तौ अप्राष्टाम्--उन दोनों ने पूछा।

ते अप्राक्षुः = उन्होंने पूछा

त्वम् अप्राक्षीः--तूने पूछा।

युवाम् = अप्राष्टम् = तुम दोनों ने पूछा।

यूयम् अप्राष्ट = तुम सब ने पूछा

अहम्, अप्राक्षम्=मैंने पूछा

आवाम् अप्राक्ष्व = हम दोनों ने पूछा

वयम्, अप्राक्ष्म--हमनेपूछा

दृशिर् (धातु) देखना।

लट् १

स पश्यति=वह देखता है

शेष रूप 'पठ्' के तुल्य समझो।

लृट् २

स द्रक्ष्यति=वह देखेगा।

शेष रूप 'पठ्' के तुल्य।

लोट् ३

स पश्यतु=वह देखे।

शेष रूप 'पठ्' के सदृश समझो

लुङ् ४

स अदर्शत्--उसने देखा था

तौ अदर्शताम्--उन दोनों ने देखा।

ते, अदर्शन्--उन्होंने देखा

त्वम् अदर्शः=तूने देखा।

युवाम्अदर्शतम्=तुम दोनों नेदेखा

यूयम् अदर्शत=तुम सबने देखा।

अहम् अदर्शम्=मैंने देखा

आवाम् अदर्शाव=हमदोनों ने देखा।

वयम् अदर्शाम=हमसबने देखा।

षष्ठः पाठः ।

वर्जयित्वा=छोड़कर । आसित्वा=बैठकर । पृष्ट्वा=पूछकर। स्पृष्ट्वा=छूकर । पठित्वा=पढ़के । पाठयित्वा=पढ़ाकर। लिखित्वा, लेखित्वा=लिखकर । शयित्वा=सोकर ।लेखयित्वा = लिखाकर। कृत्वा=करके । कारयित्वा = कराके। भुक्त्वा=खाकर भोजयित्वा=खिलाकर विदित्वा=जानकर।वेदयित्वा=जनाकर।उदित्वा=कहकर। उषित्वा = बसकर। छित्वा=काटकर, तोड़कर। रुदित्वा=रोकर मुषित्वा = चुराकर । लूत्वा=काटकर । भित्वा = फाड़कर। पूत्वा = पाककरके । दत्वा=देकर । दापयित्वा = दिलवाकर । गृहीत्वा=पकड़कर । गत्वा=जाकर । गमयित्वा = भेजकर । सुप्त्वा = सोकर । श्रुत्वा = सुनकर । मिलित्वा, मेलित्वा = मिलकर । मत्वा = मानकर । लीढ्वा = चाटकर । पक्त्वा = पकाकर । मृत्वा = मरके । धृत्वा = धरके । नत्वा = प्रणाम करके । स्नात्वा = नहाकर । पाचयित्वा = पकवाकर।जग्ध्वा = खाकर। कर्त्तयित्वा = कतर कर। नीत्वा=लेजाकर । भूत्वा=होकर । हित्वा=छोड़कर ॥

सप्तमः पाठः ।

(उदाहरणानि)

यज्ञदत्तः पाठं पठित्वा लेखं च लिखित्वा आग-

मिष्यति=यज्ञदत्त पाठको पढ़कर और लेखको लिख कर आवेगा। अहं पाठं पाठयित्वा लेखं लेखयित्वा आगमम्=मैं पाठको पढ़ाके और लेखको लिखवा कर आया हूं। अहं तौ च तस्मै पारितोषिकं दापयित्वा गमिष्यामः=मैं और वे दोनों उसके लिये इनाम दिलवाकर जावेंगे। वस्त्राणि कर्त्तयित्वा तत्र गमिष्यामि=कपड़े कतर कर वहां जाऊंगा।

भाषा बनाओ।

तस्य समाचारं विदित्वा किं भविष्यति। अहम् अत्र उषित्वा किं पठानि। त्वं रुदित्वा एव नित्यम् आगच्छसि। स किं कृत्वा अगमत्। आवां कार्यं कारयित्वा गृहं गमिष्यावः। भुक्त्वा सत्वरंआगच्छ। तौ अहं च तान् नो अप्राक्ष्म।

संस्कृत बनाओ।

पाठको पूछकर पढ़। मेरा वचन सुनके जा। उसको मिलकर जल्दी आओ। कलम को पकड़ कर लिख। मैं तुम्हारे पुस्तक लेकर जाऊँ। वह हमको इनाम दिलवाकर गया। यह लड़का प्रणामकरके जाताहै। यह दूध मैं पीलूं। तुम क्या पूंछते हो। पकाकर देखूंगा

अष्टमः पाठः।

डुकृञ् (धातु) करना।

लट् १

स करोति = वह करता है

लृट् २

स करिष्यति = वह करेगा

लोट् ३

स करोतु = वह करे।
तौ कुरुताम् = वे दोनों करें
ते कुर्वन्तु = वे सब करें
त्वम् कुरु = तू कर।
यूवाम् कुरुतम् = तुम दोनों करो।
यूयम् कुरुत = तुम सब करो
अहम् करवाणि = मैं करूं
आवाम् करवाव = हम दोनों करें।
वयम् करवाम = हम सब करें।

लुङ् ४

स अकार्षीत् = उसने किया था
तौ, अकार्ष्टाम् = उन दोनों ने किया।
ते, अकार्षुः = उन्होंने किया
त्वम् अकार्षीः = तूने किया
युवाम् अकार्ष्टम् = तुम दोनों ने किया।
यूयम् अकार्ष्ट = तुमने किया
अहम् अकार्षम् = मैंने किया
आवाम् अकार्ष्व = हम दोनों ने किया।
वयम् अकार्ष्म = हम सब ने किया।

लिख् (धातु) लिखना।

लट् १

स लिखति = वह लिखता है

लृट् २

स लेखिष्यति = वह लिखेगा

लोट् ३

स लिखतु = वह लिखे।

लुङ् ४

स अलेखीत् = उसने लिखा

पा (धातु) पीना ।

लट् १

स पिबति=वह पीता है

लृट् २

स पास्यति = वह पियेगा

लोट् ३

स पिबतु = वह पिये ।

लुङ् ४

स अपात् = उसनेपियाथा

तौअपाताम् = उनदोनोंने पिया ।

ते अपुः = उन्होंने पिया ।

त्वम् अपाः = तूने पिया ।

युवाम्अपातम्=तुम दोनों ने पिया ।

यूयम् अपात=तुमनेपिया

अहम् अपाम् = मैंने पिया

आवामअपाव=हम दोनों ने पिया ।

वयम् अपाम = हम सबने पिया ।

नवमः पाठः

स्नातुम्=न्हाने को त्यक्तुम्=छोड़ने को। पठितुम्= पढ़नेको। लेखितुम् = लिखनेको। प्रष्टुम् = पूछने को । द्रष्टुम् = देखने को। गन्तुम् = जानेको। आगन्तुम्= आनेको। स्मर्तुम् = यादकरने को। शयितुम् = सोने को । जागरितुम् = जागने को । विज्ञातुम् = जानने को । हसितुम् = हंसने को । जेतुम् = जीतने को । पराजेतुम् = हारने को । मारयितुम् = मारने को । जीवितुम् = जीने को । सीवितुम् = सीने को । पाठयितुम् = पढ़ाने को । स्थातुम् = ठहरने को । उत्थातुम् = उठने को । आसितुम् = बैठनेको। कर्तुम्= करने को। कारयितुम् = कराने को । दातुम् = देनेको ।

दापयितुम् = दिलवानेको। दर्शयितुम्=दिखलवानेको। आह्वातुम् = बुलवाने को। लेखयितुम् = लिखवाने को। पाययितुम्=पिलवानेको। विक्रेतुम् = बेचनेको। क्रेतुम्= खरीदने को। स्प्रष्टुम् = छूनेको। नेतुम् = लेजानेको॥

दशमः पाठः।

(उदाहरणानि)

तौ स्नातुं तत्र गच्छताम् = वे दोनों वहां नहानेको जावें। अहं स्नात्वा किं करवाणि = मैं नहाकर क्या करूं। तौ लेखं लिखितुं गच्छताम् = वे दोनों लेखको लिखनेको जावें ते तत्र किं प्रष्टुम् अगमन्=वे वहां क्या पूँछने को गये थे। तौ शयितुं तत्र न गच्छताम् = वे दोनों वहां सोने को न जावैं। वयं स्थातुं वाञ्छामः= हम ठहरना चाहते हैं॥

भाषा बनाओ।

अहं पाठं स्मर्तुं गच्छामि। स शयितुं तत्र गच्छतु। आवां जागरितुं तत्र न गच्छावः। वयमीश्वरं विज्ञातुं पठामः। किं यूयम् अत्र हसितुमागमत। तौ तान् जेतुं गमिष्यतः। किं यूयं तत्र पराजेतुम् अगमत। स मारयितुम् अगमत्। युवां जीवितुं न वाञ्छथः। वयं व्याख्यानं दातुं वाञ्छामः॥

संस्कृत बनाओ।

वहां पढने को कब जाओगे। क्या काम कराने को

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग पुस्तक शब्द के रूप

प्र॰ (१)		द्वि॰ (२) *	
	पुस्तकम्=एक किताब		पुस्तकम्=पुस्तक को
	पुस्तके=दोनों पुस्तकें		पुस्तके=दोनों पुस्तकोंको
	पुस्तकानि=सब पुस्तकें		पुस्तकानि=सब पुस्तकोंको

अयस्कारः = लुहार । कुम्भकारः = कुम्हार । मालाकारः = माली । सुवर्णकारः = सुनार । चर्मकारः = चमार । मिष्टकारः = हलवाई । ताम्बूलकारः=तम्बोली । चित्रकारः = तसवीर उतारने वाला । पटकरः =जुलाहा । सूचीकारः=दर्जी । पुस्तककारः=जिल्दसाज । घटिकाकारः= घड़ीसाज । रथकारः= बढ़ई । अलङ्कारः= आभूषण । निराकारः= बे शकल । निराधारः = बिना आधार ।

अष्टादशः पाठः ।

(भाषा बनाओ)

■ किम् अस्मान् जानाति ? । तौ तस्मै किं दत्तः । तत्र तान् कृपाणान् पश्यति । अस्माकम् इदं पुस्तकं नो अस्ति । केन मदीयेन मातुलेन पत्रं प्रेषितम् । युष्मान् ध्वंसकान् बालकान् ते आह्वयन्ति । अद्य वार्त्ताकस्य शाकं भूतम् । त्वयि मम विश्वासः नो अस्ति । अहं तस्मै यज्ञदत्ताय दन्त धावनं ददामि । तौ पटकारौ स्तः । यूयं अस्मान्नो जानीथ ? ।।

(संस्कृत बनाओ)

वह किसका लड़का वहां पढ़ता है । यह हमारी दावात

■ शेष विभक्तिओं में रूप बालकवत् होते हैं तथा अर्थ भी।

नहीं है । सोमदत्त के लड्डू अच्छे होते हैं । तुम्हारा यही घर है । उस कुम्हारके घड़े अच्छे होते हैं । इस लुहारने मेरी तलवार नहीं दी । उस माली की माला है जो हमारे पास रहता है । इस सुनार का आभूषण तुमने देखा । यह बढ़ई का लड़का है । हम तुम्हारे लड़कों को नहीं जानते । क्या यह आदमी सुनार है ।

चौर्य्यम् = चोरी । शौर्य्यम् = शूरता । धैर्यम् = धीरज । कापट्यम् = कपट । धौर्त्यम् = धूर्तता । मौर्ख्यम् = मूर्खता । काव्यम् = कविता । नाट्यम् = नाटक । नैष्ठुर्यम् = निठुरता । अन्तिकम् = पास । वेत्रम् = बेंत । विष्कम्भः = ताला । स्थालम् = थाल । वाष्पयानम् = रेलगाड़ी । आगारम् = पड़ाव, स्टेशन । प्रतिदानम् = बदला । मिषम् = बहाना । रागः = प्रीति । उपकराठम् = पास । उपनेत्रम् = चश्मा ।

एकोनविंशः पाठः ।

आकारान्तस्त्रीलिङ्गसुताशब्दः ।

(१) प्रथमा
सुता = लड़की
सुते = दोनों लड़कियां
सुताः = सब लड़कियां

(२) द्वितीया
सुताम् = लड़की को
सुते = दोनों लड़कियों को
सुताः = सब लड़कियों को

(३) करण तृतीया
सुतया = लड़की ने, से, के द्वारा, साथ ।
सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों ने, से, के, द्वारा
सुताभिः = सब लड़कियों ने, से, के, द्वारा

(४) सम्प्रदान चतुर्थी
सुतायै = लड़की के लिये
सुताभ्याम् = दोनों लड़कियों के लिये
सुताभ्यः = सब लड़कियों के लिये

युवाम्, आददाथाम्=तुम दोनों लो।
यूयम् आदद्ध्वम्=तुम लो।
अहम् आददै=मैं लूं।
आवाम् आददावहै = हम दोनों लेवें।
वयम् आददामहै=हम सब लेंगे।

लुङ् ४

सः-आदित=उसने लिया था
तौ, आदिषाताम्=उन दोनों ने लिया था।
ते आदिषत = उन्हों ने लिया था,
त्वम् आदिथाः = तूने लिया
युवाम् आदिषाथाम् = तुम दोनोंने लिया था।
यूयम् आदिध्वम् = तु[illegible] सब ने लि[illegible]
अहम्, आदिषि= मैंने लिया था
आवाम् आदिष्वहि=हम दोनों ने लिया था।
वयम्, आदिष्महि=हम-सब ने लिया [illegible]।

एकादशः पाठः।

सङ्कलनम् = जोड़। व्यवकलनम् = बाकी। गुणनम्= गुणा, जर्ब भागः=भाग, तकसीम। रेखागणितम् = उकलेदस। बीजगणितम्=ऐलजबरा। सहस्रम्=हजार।

उदाहरणानि।

स तस्मात् किम् आदत्ते = वह उस[illegible] लेता है। अहम् मोदकान् आददे = [illegible] लड्डुओं को लेताहूं। दुष्टानां बालकानां समीपं नो गच्छत = दुष्ट लड़कों के पास न जाओ। प्रातरुत्थाय पूर्वम् ईश्वरं स्मरत =

सुबू उठकर पहिले ईश्वर को याद करो। स एव सर्वै-रुपासनीयः = वही सबको उपासना करने योग्य है। धर्मं चर = धर्मको कर। सत्यं वद = सचको कह। घस्रे शयनं नो कुरु = दिनमें मत सो। धर्मो रक्षति रक्षितः धर्म की रक्षा करनेपर धर्म बचाता है ॥

युष्मद्शब्दके रूप तीनों लिङ्गोंमें तुल्यही होते हैं

कारक	रूप
कर्त्ता (१)	त्वम् = तू, तूने।
	युवाम् = तुम दो, तुम दोनों ने।
	यूयम् = तुमसब, तुमसबने।
कर्म (२)	त्वाम्, त्वा = तुझको।
	युवाम्, वाम् = तुम दोनों को।
	युष्मान्, वः = तुम सबको।
करण (३)	त्वया = तुझसे, तेरे साथ, तूने।
	युवाभ्याम् = तुम दोनों से, के साथ।
	युष्माभिः = तुम ने, से, तुम्हारे साथ।
सम्प्रदान ४	तुभ्यम्, ते = तेरे लिये।
	युवाभ्याम्, वाम् = तुम दोनोंके लिये।
	युष्मभ्यम्, वः = तुम्हारे लिये।
अपादान ५	त्वद्, त् = तुझसे।
	युवाभ्याम् = तुम दोनों से।
	युष्मद्, त = तुम सब से।

(६) सम्बन्ध	तव, ते=तेरा, तेरे, तेरी ।
	युवयोः, वाम् = तुम दोनों का, तुमदोनोंके, की ।
	युष्माकम्, वः = तुम्हारा, रे, री ।
(७) अधिकरण	त्वयि = तुझमें, पै, पर ।
	युवयोः = तुम दोनोंमें, पै, पर ।
	युष्मासु = तुम में, पै, पर ।
	सम्बोधन नहीं होता-

अस्मद् शब्दके रूप तीनों लिङ्गों में तुल्य ही होतेहैं

(१) कर्त्ता	अहम् = मैं, मैंने ।
	आवाम् = हम दो, हम दोनों ने ।
	वयम् = हम, हमने ।
(२) कर्म	माम्, मा = मुझको ।
	आवाम्, नौ = हम दोनोंको ।
	अस्मान्, नः = हमसबको ।
(३) करण	मया = मुझसे, मेरे द्वारा, मैंने ।
	आवाभ्याम् = हमदोनों ने, से, के द्वारा ।
	अस्माभिः = हम सबने, से, हमारे द्वारा ।
(४) सम्प्रदान	मह्यम्, मे = मेरे लिये ।
	आवाभ्याम्, नौ = हम दोनोंके लिये ।
	अस्मभ्यम्, नः = हम सबके लिये ।

अपादान (५)

मद्, त् = मुझसे ।
आवाभ्याम् = हमदोनों से ।
अस्मद्, त् = हम सबसे ।

सम्बन्ध (६)

मम, [illegible] = मेरा, मेरे, मेरी ।
आवयोः, नौ = हम दोनों का, के, की ।
अस्माकम्, नः = हमारा, रे, री ।

अधिकरण (७)

मयि = मुझ में, पै, पर ।
आवयोः = हम दोनों में, पै, पर ।
अस्मासु = हमसब में, पै, पर ।
सम्बोधन नहीं होता ।

द्वादशः पाठः ।

तद् शब्द पुल्लिङ्गके रूप ।

कर्ता (१)

[illegible] = वह, उसने ।
तौ = वे दोनों, उन दोनों ने ।
ते = [illegible], उन्होंने ।

कर्म (२)

तम् = उसको ।
तौ = उन दोनों को ।
तान् = उन ([illegible]) को ।

करण (३)

तेन = उसने, से, [illegible] साथ ।
ताभ्याम् = उन दोनों ने, से, के [illegible] ।
तैः = उन्होंने, से, [illegible] साथ ।

(४) सम्प्रदान — तस्मै=उसके लिए।
ताभ्याम्=उन दोनों के लिये।
तेभ्यः=उन सबके लिये।

(५) अपादान — तस्मात्, द्=उससे।
ताभ्याम्=उन दोनों से।
तेभ्यः=उनसबसे।

(६) सम्बन्ध — तस्य = उसका, उसके, उसकी।
तयोः = उन दोनों का, के, की।
तेषाम् = उनका, के, की।

(७) अधिकरण — तस्मिन् = उसमें, पै, पर।
तयोः = उन दोनों में, पै, पर।
तेषु=उन में, पै, पर।
सम्बोधन नहीं होता।

यद् और किम् शब्दों के रूप भी-
इसी प्रकार होते हैं जैसे–यः=जो। यौ=जो दोनों। ये=जो (सब) कः=कौन। कौ=कौन दोनों। के=कौन(सब)।कम् = किसको।शेष रूप तद् शब्दके समान॥

शाठ्यम्=धूर्तता। शिक्षा=तालीम। परीक्षा=इम्तिहान।उत्तीर्णम्=पास।शिक्षितः=तालीमयाफ्ता शिशुः=लड़का। शिशुत्वम्=लड़कपन। किमर्थम्=किसलिये। सत्रा=साथ। गर्वः=अहङ्कार। यात्रा=सफर। पातकम्=पाप। अवसरः=मौका। न्यायः=

इन्साफ़। उचितम्=मुनासिब। पिपासुः=[illegible]। बुभुक्षुः=भूखा। अनुकूलम्=मुआफ़िक। प्रतिकूलम्=बख़िलाफ़। मधुरम्=मीठा। क्षारम्=खारी। कटुकम्=कड़ुआ। उपायः=तदबीर। अवश्यम्=ज़रूर। आवश्यकता=ज़रूरत। आवश्यकम्=ज़रूरी। शय्या=[illegible]ट। जम्बीरः=नीबू। बदरम्=बेर=नारिकेलः=नारियल। [illegible]मुकः=सुपारी। विवादः=झगड़ा। वारिदः=बादल॥

त्रयोदशःपाठः।

मन् (धातु) मानना

लट् १	लट् २
[illegible] मन्यते = वह मानता है	[illegible] = वह मानेगा।
तौ मन्येते=वे दोनों मानते हैं	तौ मंस्येते = वे दोनों मानेंगे
ते मन्यन्ते=वे सब मानते हैं।	ते मंस्यन्ते = वे सब मानेंगे।
त्वम् मन्यसे=तू मानता है।	त्वम् मंस्यसे = तू मानेगा।
युवाम् मन्येथे = तुम दोनों मानते हो।	युवाम् मंस्येथे = तुम दोनों मानोगे।
यूयम् मन्यध्वे = तुम सब [illegible] हो।	यूयम् [illegible] = तुम स[illegible] मानोगे।
अहम् मन्ये = मैं मानता हूं	अहम् मंस्ये = मैं मानूंगा।
आवाम् मन्यावहे = [illegible] दोनों मानते हैं।	आवाम् मंस्यावहे = हम दोनों मानेंगे।
वयम् मन्यामहे = हम [illegible] हैं।	

वयम् मंस्यामहे=हम सब मानेंगे।

लोट् ३

स मन्यताम्=वह माने।
तौ मन्येताम्-वे दोनोंमानें
ते मन्यन्ताम्=वेसब मानें
त्वम् मन्यस्व=तु मान
युवाम् मन्येथाम्=तुमदोनों मानो।
यूयम् मन्यध्वम्=तुमसब मानो।
अहम् मन्यै-मैं मानूं।
आवाम् मन्यावहै = हम दोनों मानें।
वयम् मन्यामहै=हम सब मानें।

लुङ् ४

स अमंस्त=उसने मानाथा
तौ अमंसाताम्=उन दोनों ने माना था।
ते अमंसत=उन्होंने
त्वम् अमंस्थाः=तूने
युवाम्, अमंसाथाम्=तुम दोनों ने माना।
यूयम्, अमंसध्वम्=तुम सब ने माना।
अहम् अमंसि=मैंने माना
आवाम् अमंस्वहि=हम दोनों ने माना।
वयम्, अमंस्महि-हम सब ने माना।

(भाषा बनाओ)

किम् इदं तेषां शाठ्यं नो अस्ति। अस्मिन् देशे कीदृशी शिक्षा अस्ति। युष्माकं परीक्षा कस्मिन्मासे भविष्यति। अस्मिन् नगरे शिक्षिता न निवसन्ति। [illegible] कस्य शिशुः मार्गे क्रीडति। युष्माकं शिशुत्वम् इदानीम् अपि नो अगमत्। युष्माकम् उपदेशं अहम् मन्ये।

चतुर्दशः पाठः।

(संस्कृत बनाओ)

किसलिये तुम वहां [illegible] हो। [illegible] दोनों उल्टा ही [illegible] करते हो। मैं किसके साथ वहां जाऊं। [illegible]म्बर अहंकार क्यों करते हैं। तुमने यह बड़ा सफ़र [illegible] पापी के पास मत जाओ। यह इन्साफ़ उन्हों ने अच्छा किया। क्या [illegible] भूखा है? [illegible] प्यासा हूँ। पढ़ने को कब जाओगे। क्या इस कुएका पानी कडुआ है, जिससे कि आप नहीं पीते? यह दावात कैसी है?

(उदाहरणानि)

किं तस्य कथने यूयम् अनुकूलं नो मन्यध्वे=क्या तुम उसका कहना अनुकूल नहीं मानते। [illegible] सर्वं प्रतिकूलं मन्यामहे=हम [illegible] उल्टा ही मानते हैं। अस्य पात्रस्य दुग्धं वरम् अस्ति = इस बर्त्तनका दूध अच्छा है। क्षारं जलं कापुरुषाःपिबन्ति=खारी पानी कायर लोग पीते हैं। उपायं यदि जानासि सत्वरं वद [illegible] चिरम् = यदि तू तदबीर जानता है तो शीघ्र कह देरी [illegible] अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाऽशुभम् = अच्छे और बुरे कामों का नतीजा ज़रूर ही मिलता है। प्रातः सायम् ईश्वरस्यावश्यमेव वन्दना कर्त्तव्या= सुबह शाम ईश्वर की अवश्य ही स्तुति करनी

चाहिये। अहम् अस्याः वार्त्तायाः प्रतिज्ञां करोमि=मैं [illegible] बातकी प्रतिज्ञा करता हूं। भो दुर्मते! त्वम् कथं विरुद्धं वदसि=अरे मूर्ख, तू क्यों उल्टा कहता है।

पञ्चदशः पाठः ।

हेयम्=छोड़ना चाहिये । पेयम्=पीना च[illegible] देयम्=देना चा० । लेयम्=लेना चा०। मेयम्=तोल[illegible] चा० । स्थेयम्=ठहरना चा० । ज्ञेयम्=जानना चा० । गेयम्=गाना चा० । आख्येयम्=कहना चा० । क्रेयम्=खरीदना चा० । नेयम्=लेजाना चा० । उत्थातव्यम्=उठना चा० । विक्रेयम्=बेचना चा० । कर्त्तव्यम्=करना चा० । धर्त्तव्यम्=धारना चा० स्मर्त्तव्यम्=यादकरना चा०। गन्तव्यम्=जाना चा०। आगन्तव्यम् =आना चा० । स्थातव्यम्=ठहरना चाहिये ।

भवतु (आप) शब्द के रूप ।

प्र०
भवान्=आप, आपने ।
भवन्तौ=आप दोनों, आप दोनोंने ।
भवन्तः=आप सब, आप [illegible] ।

द्वि०
भवन्तम्=आपको ।
भवन्तौ=आपदोनों को ।
भवतः=आप [illegible] को ।

षोडशः पाठः ।

×अत्रत्यम् = यहां का, के, की । तत्रत्यम् = वहां का, के, की । कुत्रत्यम् = कहां का, के, की । यत्रत्यम् = जहां का, के, की । यत्र, तत्र = जहां, तहां । एकत्र = एक [illegible] शनैः = धीरे । द्विधा = दोप्रकारसे । त्रिधा = ती[illegible] से । सर्वथा = सब तरह से । सकृत् = एकबार । शकृत् = मल (विष्ठा) । बधिरः = बहिरा । अन्धः = अन्धा, सूरदास । काणः = एकनेत्रवाला । विघ्नः = नकटा । प्रतीक्षा = इन्तिज़ार । अपराधः = दोष (कसूर) । प्रत्यहम् = रोज़बरोज़ । ऋते = विना, सिवाय । अवकरः = कूड़ा । उत्तमर्णः = कर्जदेनेवाला । अधमर्णः = कर्जलेनेवाला । द्वारम् = दरवाज़ा । दानम् = देना । आदानम् = लेना । गमनम् = जाना । आगमनम् = [illegible] । अभिनयः = नकल । धनिकः = धनी । मूकः = गूंगा । एकाकी = अकेला ।

उदाहरणानि ।

अत्रत्याः पुरुषा भवन्तम् आह्वयन्ति = यहां [illegible] पुरुष आपको बुलाते हैं । तत्रत्या बालिकाः किं पठन्ति भवन्तो जानन्ति ? = वहां की लड़कियां क्या पढ़ती हैं [illegible] आप जानते हैं । कुत्रत्यम् इदं पुस्तकं किं भवान् जानाति ? = कहां का यह पुस्तक है क्या आप जानते हैं ।

× पुल्लिङ्ग में अत्रत्यः—स्त्रीलिङ्ग में अत्रत्या और [illegible] लिङ्ग में अत्रत्यम्, इसी [illegible] तत्रत्यादि समझो ।

सोऽन्धो बधिरस्य समीपं शनैः शनैः व्रजति = वह अन्धा बहिरे के पास धीरे२ जाताहै। अस्य काणस्य कः अपराधः अस्ति=इस काने का [illegible] अपराध है। शीतलं जलं भवतः घटस्य नो अस्ति = ठण्डा पानी आपके [illegible] नहीं है। किं भवता विग्रस्याऽन्वेषणं कृतम्= [illegible] ने नकटे की खोजकी। स भवतः प्रतीक्षां [illegible] = वह आप का इन्तिजार करता है। प्रत्यहं [illegible] त्वयि दण्डं करोति = वह तुझपर रोज़ही जुर्माना करता है। भवतां द्वारे अवकरस्य निकरः अस्ति = आपके द्वार पर कूड़े का समूह है। इदं कस्य गृहस्य द्वारम् अस्ति=यह किस के घरका दरवाज़ा है॥

स्था (धातु) ठहरना।

लट् १

[illegible] तिष्ठति = वह ठहरताहै

लृट् २

स स्थास्यति = वह ठहरेगा

लोट ३

स तिष्ठतु = वह ठहरे

लुङ् ४

सः–अस्थात्=वह ठहराथा

[illegible] अस्थाताम् = वे दोनों ठहरे थे।

ते अस्थुः = वे [illegible] ठहरे थे

त्वम्,अस्थाः = तूठहराथा

युवाम्अस्थातम्=तुमदोनों ठहरे [illegible]।

यूयम् अस्थात = तुमसब ठहरे थे।

अहम् अस्थाम्=मैंठहराथा

आवाम् अस्थाव = हम दोनों ठहरे थे।

वयम् अस्थाम = हमसब ठहरे थे।

शीङ् (धातु) सोना।

लट् १

स शेते = वह सोता है।
तौ शयाते=वहदोनोंसोतेहैं।
ते शेरते=वेसब सोते हैं।
त्वम् शेषे=तू सोता है।
युवाम् शयाथे = तुमदोनों सोते हो।
यूयम्शेध्वे=तुमसबसोतेहो
अहम् शये = मैं सोता हूं।
आवाम् शेवहे=हम दोनों सोते हैं
वयम् शेमहे = हम सब सोते हैं।

लृट् २

स शयिष्यते=वह सोवेगा
तौ = शयिष्येते=वे दोनों सोवेंगे।
ते शयिष्यन्ते=वेसबसोवेंगे
त्वम्शयिष्यसे=तूसोवेगा।
युवाम् शयिष्येथे = तुम दोनों सोवोगे।
यूयम् शयिष्यध्वे=तुमसब सोवोगे।
अहम्शयिष्ये=मैंसोऊंगा।
आवाम् शयिष्यावहे=हम दोनों सोवेंगे।
वयम्शयिष्यामहे [illegible]

लोट् ३

स शेताम्=वह सोवे।
तौ शयाताम् वेदोनों सोवें।
ते शेरताम्=वे सब सोवें।
त्वम् शेष्व=तू सो।
युवाम् शयाथाम्=तुमदोनों सोवो।
यूयम्शेध्वम्=तुमसबसोवो
अहम् शयै=मैं सोऊं।
आवाम् शयावहै=हमदोनों सोवें।
वयम् शयामहै=हम [illegible] सोवें।

लुङ् ४

सः-अशयिष्ट=वहसोया [illegible]
तौ, अशयिषाताम् = वे दोनों सोयेथे।

ते अशयिषत=वेसबसोयेथे
त्वम्अशयिष्ठाः=तूसोयाथा
युवाम्अशयिषाताम्=तुम दोनों सोयेथे।
यूयम् अशयिढ्वम्=तुम सब सोयेथे।

अहम् अशयिषि=मैंसोया था।
आवाम् अशयिष्वहि=हम दोनों सोयेथे।
वयम् अशयिष्महि=हम [illegible] सोयेथे।

सप्तदशः पाठः।

[illegible] (धातु) सुनना।

लट् १

स शृणोति=वह [illegible] है
तौ शृणुतः=वेदोनों सुनतेहैं
ते शृण्वन्ति = वेसब सुनते हैं।
त्वं शृणोषि = तूसुनताहै।
युवाम्, शृणुथः=तुम दोनों सुनते हो।
यूयम् शृणुथ=तुम [illegible] सुनते हो।
अहं शृणोमि=मैं सुनताहूं
आवाम् शृण्वः, शृणुवः= हम दोनों सुनते हैं।
[illegible] शृण्मः,शृणुमः=हम [illegible] सुनते हैं।

लृट् २

[illegible] श्रोष्यति=वह सुनेगा।
तौ श्रोष्यतः=वेदोनोंसुनेंगे
ते श्रोष्यन्ति=वेसबसुनेंगे।
त्वं श्रोष्यसि=तू सुनेगा।
युवाम् श्रोष्यथः=तुम दोनों सुनोगे।
यूयं श्रोष्यथ=तुमसबसुनोगे
अहं श्रोष्यामि=मैं सुनूंगा
आवां श्रोष्यावः=हमदोनों सुनेंगे।
वयंश्रोष्यामः=हमसबसुनेंगे

लोट् ३

स शृणोतु = वह सुने।
तौ शृणुताम्–वेदोनों सुनें।

ते शृण्वन्तु=वेसब सुनें ।
त्वं शृणु=तू [illegible] ।
युवाम् शृणुतम्=तुमदोनों सुनो ।
यूयं शृणुत = तुमसबसुनो
अहं शृणवानि=मैं सुनूं ।
आवांशृणवाव=हम दोनों सुनें ।
वयं शृणवाम=हमसबसुनें।

लुङ् ४

सःअश्रौषीत्=उसनेसुनाथा
तौ अश्रौष्टाम्=उन दोनों ने सुना था ।
ते अश्रौषुः=उन्होंने सुना था।
त्वम् अश्रौषीः=तूने सुना था ।
युवाम् अश्रौष्टम् =तुम दोनोंने [illegible]
यूयम् अश्रौ[illegible]
अहम् अश्रौषम्=मैंने सु[illegible] था ।
आवाम् अश्रौष्व=हमदोनों ने सुनाथा ।
वयम् अश्रौष्म = हमसब ने सुनाथा ।

ज्ञा (धातु) जानना ।

लट् १

स ज़ानाति = वहजानताहै

लृट् २

स ज्ञास्यति = वह जानेगा

लोट् ३

स जानातु = वह जाने ।
तौजानीताम्=वेदोनोंजानें ।
ते जानन्तु = वेसब जानें ।
त्वं जानीहि = तू जान ।
युवांजानीतम् = तुमदोनों जानो ।
यूयं जानीत=तुमसबजानो
अहं जानानि=मैं जानूं ।
आवांजानीव = हम दोनों जानें
वयंजानीम = हमसबजानें

लुङ् [illegible]

[illegible]—अज्ञासीत् = उसने जाना था ।

तौ अज्ञासिष्टाम् = उन दोनोंने जाना था।

ते अज्ञासिषुः = उन्होंने जाना था।

त्वम् अज्ञासीः = तूनेजानाथा।

युवाम् अज्ञासिष्टम् = तुम दोनोंने जानाथा।

यूयम् अज्ञासिष्ट तुम सबने जानाथा।

अहम्, अज्ञासिषम् = मैंने जाना था।

आवाम् अज्ञासिष्व = हम दोनों ने जानाथा।

वयम् अज्ञासिष्म = हम सबने जाना था।

अष्टादशः पाठः ॥

हन् (धातु) मारना।

लट् १

स हन्ति = वह मारताहै।

तौ हतः = वेदोनों मारतेहैं

ते घ्नन्ति = वेसब मारतेहैं

त्वं हसि = तू मारता है।

युवां हथः = तुम दोनों मारते हो।

यूयं हथ = तुम सब मारते

अहं हन्मि = मैं मारताहूं

आवां हन्वः = हम दोनों मारते हैं।

वयम् हन्मः = हम सब मारतेहैं।

लृट् २

स हनिष्यति = वह मारेगा

लोट् ३

स हन्तु = वह मारे।

तौ हताम् = वे दोनों मारें

ते घ्नन्तु = वे सब मारें

त्वं जहि = तू मार।

युवांहतम् = तुमदोनोंमारो।

यूयं हत - तुम सब मारो।

अहं हनानि = मैं मारूं।

आवां हनाव = हम दोनों मारें

वयं हनाम = हमसबमारें

लुङ् ४

स: अवधीत् = उसने मारा था।
तौ अवधिष्टाम् = उन दोनों ने मारा था।
ते, अवधिषुः = उन्होंने मारा था।
त्वम् अवधीः = तूने मारा था।
युवाम्, अवधिष्टम् = तुम दोनों ने मारा था।
यूयम् अवधिष्ट = तुम सबने मारा था।
अहम्, अवधिषम् = मैंने मारा था।
आवाम् अव[illegible] दोनों ने मा[illegible]
वयम्, अवधिष्म-[illegible] मारा था।

संशयः = शक । चरणः = पग । कालः = समय । चापः = धनुष । छागः = बकरा । भागः = हिस्सा ■ भाग्य। शाखा = डाली । कारणम् = सबब । शासनम् = हुक्म । जागरणम् = जागना । नियमः = कायदा । शीतम् = जाड़ा । उष्णम् = गर्मी पदवी = ओहदा ■ मार्ग । कुशलम् = आनन्द । धूमः = धुआं । कृशः = दुबला । दृढः = मज़बूत । केशः = ■ । केवलम् = अकेला । लोचनम् = नेत्र । मलिनम् = मलिन । पवित्रम् = साफ । निधिः = खज़ाना । पठनम् = पढ़ना उपधानम् = तकिया वस्त्रम् = कपड़ा । श्रोत्रम् = ■ । निधनम् = मौत । हयः = घोड़ा । गहनम् = घना ।

भाषा बनाओ ।

भवतः कथने संशयः नास्ति । तस्य छागस्य चरणाः मलिनाः सन्ति । कस्मिन् काले अस्माकं गृहम् आगमिष्यथ!

तस्मिन् दुग्धे तेषामपि भागः अस्ति ।-अस्य वृक्षस्य शाखायां शुका निवसन्ति।स कस्मात् कारणात् शासनं नो मन्यते?युष्माभिःकथं जागरणं कृतम् । अस्यच्छा आलयस्य के नियमाःसन्ति।मम समीपे शीतकालस्य [illegible]णि न सन्ति। मम मातुलस्य अयं पुत्रःअस्ति ।

[illegible] षिधु (धातु) निषेध करना ।

लट् १

स निषेधति = वह मनै करता है।

लट् २

स निषेधिष्यति = वह मनै करेगा।

लोट् ३

स निषेधतु = वह मनैकरे

लुङ् ४

स न्यषेधीत् = उसने मनै किया था।

तौ न्यषेधिष्टाम्=उनदोनों ने मनै किया था।

तेन्यषेधिषुः = उन्होंनेमनै किया था।

त्वं न्यषेधीः = तूने मनै कियाथा।

युवां न्यषेधिष्टम् = तुम दोनोंने मनै कियाथा

यूयं न्यषेधिष्ट = तुमसबने मनै किया था।

अहं न्यषेधिषम् = मैंने मनै किया था।

आवां न्यषेधिष्व = हम दोनोंने मनै कियाथा

वयं न्यषेधिष्म = हमसब ने मनै कियाथा।

एकोनविंशः पाठः ।

प्रक्षाल्य = धोकर। प्रलिप्य = लीपकर। निपत्य = गिर

कर। निपात्य=गिराकर। संचिन्त्य=सोचकर। वीक्ष्य=देखकर। उत्क्षिप्य=ऊपरको फेंककर। उद्यम्य=उठाकर। प्रसार्य=फैलाकर। अधीत्य=पढ़कर। आकृष्य=खींचकर। प्रविश्य=घुसकर। नियम्य=कायदेमें लाकर। निरीक्ष्य=देखकर। अवलिह्य=चाटकर। अ[illegible] कष्टकर। प्रसह्य=बलसे। निषिध्य-मनैकरके [illegible] ढूंढकर। आरुह्य=चढ़कर। निवेद्य=निवेदन कर[illegible] विमृष्य=सोचकर। प्रक्षिप्य=डालकर। समुपेत्य=पास में जाकर। विधाय=करके। निधाय=रखकर। अवधार्य=निश्चय करके। समागत्य=आकर। नियुज्य=नियुक्त करके। विहाय=छोड़कर। विज्ञाय=जानकर। आसाद्य=प्राप्त होकर। उत्तीर्य=निकल (पासहो) कर। अवहस्य=हंसकर। आहूय=बुलाकर। समानीय=लाकर। निवृत्य=लौटकर। अवतीर्य=उतारकर। विस्फार्य=फैलाकर। संवेष्ट्य=लपेटकर। सन्तुष्य=खुशहोकर। प्रोञ्छ्य=पोंछकर।

(उदाहरणानि)

[illegible] तेषां बालकानां पठनं कथं निषेधति=वह उन लड़कोंको पढ़ने से क्यों मनै करता है। [illegible] तमाहूय निषेधिष्यामः=हम उसको बुलाकर मनै करदेवेंगे। [illegible] समुपेत्य न्यषेधिष्ट=तुमने उसके पास जाकर [illegible] किया। गृहपृष्ठम् आरुह्य निषेधानि=छतपर चढ़कर

मने करदं। अन्विष्य सत्वरमानय = ढूँढकर जल्द ला। अहमश्वमारुह्याद्य तत्र गच्छानि=मैं घोड़े पर चढ़कर आज वहां जाऊं। सर्वाणि कार्याणि विमृष्य कुरुत= ...कामोंको सोचकर करो। निवृत्यागच्छामि = लौट ...ता हूँ। इदं कार्यं वरं नास्ति = यह काम अच्छा ...

भाषा बनाओ

स कस्यच्छत्रं प्रक्षिप्य अगमत्। यूयं किं विधाय अत्र आगमत। अत्र समागत्य किं करिष्यन्ति भवन्तः। तं तत्र नियुज्य तत्कार्य्यम् आदत्ताम्। पठनं विहाय सः किम् अकार्षीत्। दाडिमानि सन्ति न वा? दाडिमानां किं भविष्यति। खादिष्यामः वयं ...॥

संस्कृत बनाओ

मैंने धर्म जानकर इस काम को किया था। दुःख ... निकल कर सुख में रहो। तुम उसकी हंसी करने को जाते हो। चन्द्रदत्त को बुलाकर क्या करोगे। वह ... कहकर गया। क्या मैं लौटकर वहां जाऊँ। घोड़े ... उतर कर क्या करूं। संस्कृत बोलो। ईश्वर ... ध्यान करो॥

विंशः पाठः।

प्रातिभाव्यम् = ज़मानत। निक्षेपः = धरोहर। फलम् = नतीजा। कांचनम् = सोना। पिशुनता = चुगली। नम्रता = मुलामियत। विक्रमः = बहादुरी। गुह्यम् = छिपा हुआ।

भग्नम्=फूटाहुआ। खल्वाटः=गञ्जा। प्रत्यक्षम्=ज़ाहिर। रम्यम्=सुन्दर। पक्षपातः=तासुब। अभिप्रायः=मतलब। तलप्रहारः=चपेटा। लुठनम्=लेटना। बुक्कनम्=भूकना। चिल्लिका=चील। भूषा=सजावट। विनि[illegible] बदला। स्कुन्दनम् = कूदना। मोदनम्=[illegible] एजनम्=कांपना। क्रीडनम्=खेलना। ल[illegible] कना। रेभनम्=रेंकना। ष्ठीवनम्=थूकना। पेष[illegible] पीसना। स्पन्दनम्=चूना, बहना। वैचित्र्यम्=अजीबपना। सम्पर्कः=मेल। त्रासः=डर। कञ्चुकः=कुर्त्ता, कमीज़। उष्णीषम्=पाग।

भाषा बनाओ।

वयं युष्माकं प्रातिभाव्यं कर्तुं नो वाञ्छामः। अयं विक्रमस्य कार्यं कृत्वा आनन्देन तिष्ठति। अस्य नम्रतायाः फलं वरं भविष्यति। कूपे कस्य नरस्य काञ्चनस्य घटोऽस्ति। इयं त्वदीया पिशुनता वर नास्ति। नम्रतया संसारे मनुष्यस्य महती प्रतिष्ठा भवति। विक्रमसिंहस्य विक्रमस्य वार्तां कुर्वन्ति। तावकम् इदं गुह्यं कार्यं मैऽदृष्टम्। खल्वाटाय परमात्मा नखानि नो ददाति।

संस्कृत बनाओ।

तुम्हारी फूटी आंख का मैं इलाज करूंगा। इस के लेखमें क्या देखूं। यह पक्षपात की बात है कि आप मेरी बात को नहीं सुनते यह तो कहिये कि

आपका इससे क्या मतलब है। [illegible] लड़के के मुंहपर उसने एकचपेटा लगाया। खेल में [illegible] जाओगे मैं भी चलना चाहता हूं। दुष्टों के साथ मेल अच्छा नहीं॥

एकविंशः पाठः।

[illegible] ेद। समीचीनम्=अच्छा,यथार्थ आरो[illegible] दुरुस्ती। गौरवम्=इज्ज़त। पटलम्=छत। [illegible] सीकः=पारसदेशस्थ। पावकः=अग्नि। पीवरम्=मोटा। प्रणामः=आदाव, नमस्कृति। प्रतारणम्=ठग[illegible]। विक्षिप्तः=पागल। संरम्भः=क्रोध। सतीर्थ्यः=हमसबक़। मस्तिष्कम्=दिमाग। आखेटः=शिकार। पञ्चत्वम्=मौत। प्रच्छनम्=पूंछना। महिषः=भैंसा। वर्णाङ्का=लेखनी। प्रस्तावः=तजवीज़। प्रविष्टम्=पेश। विषयः=मज़मून। अनुमोदनम्=ताईद। प्रत्याख्यानम्=खण्डन,तरदीद। निर्वाहः=गुज़ारा। विवशः=लाचार। निष्फलम्=वेमतलब। शुक्लम्=सफेद। नीलम्=नीला। पीतम्=पीला। हरितम्=हरा। कपिशम्=कपासी। रक्तम्=लाल। मार्जनी=झाडू। जनकः=पिता। स्मृतिः=याद़श्त। विस्मृतिः=भूल वृषलः=नीच। उर्वरा=जरखेज़ज़मीन। अबीजा=किशमिश। सेवम्=सेव। अमृतफलम्=नासपाती। दीपस्थितिः=दीवट। मृगया=शिकार॥

भाषा बनाओ ।

मया तस्मै पटकाराय रोकं रूप्यकं दत्तम्। गौरवाय सर्वे प्रयत्नं कुर्वन्ति। अस्य गृहस्य पटले सर्पस्य त्रासः नो अस्ति। पारसीकान् नृपान् जेतुं रघुरगम[illegible] पीवरस्य प्रतारणं किम्। यूयं विक्षिप्ताः[illegible] वदत। प्रणामाय आगतोऽस्मि। स नृपः पञ्चत्व[illegible] मत्। अयं मल्लः कीदृशः पीवरः अस्ति ॥

संस्कृत बनाओ ।

क्या उनके मुक़द्दमे [illegible] आज फैसला नहीं हुआ। यह तुम्हारा कहना क्यों सच है। इस में सबूत की ज़रूरत है। तुम्हारा दिमाग़ ठीक नहीं है इसलिये उलटे [illegible] करते हो। दशवें प्रस्ताव [illegible] क्या २ विषय थे। [illegible] भी आपके इस कथन को ताईद करता हूं ॥

सेवा=तावेदारी। पथिकः=रास्तेगीर । समर्थः= लायक। मैत्री=दोस्ती । अशनम्=खाना । पानम्= पीना। पूर्त्तिः=पूरापन। सङ्कल्पः=इरादा। विकल्पः= सन्देह। कल्पना=फर्ज़। मनोरथः=उम्मेद। प्रतोली= गली। मात्सर्य्यम्=हसद। मासिकम्=महीनेका। पलायनम्=भागना। प्रतिवासः=पड़ोस। नैसर्गिकम्=कुदरती। नैमित्तिकम्=सबबसे। औदार्यम्=उदारता,फैयाजी। विशदः=विमल,साफ़। विस्मितम्=हैरान। लोष्ठम्=ढेला।

सव्यम्=बायां। अपसव्यम्=दायां। नग्नः=नंगा। दृढ़बीजम्=अमरूद। खिङ्किरः=लोमड़ी। इन्द्रियम्=हवास।

भाषा बनाओ।

[illegible] अशनं वरं न भवति। त्वं सेवां कर्तुं न जानासि। [illegible] अकार्षं तत्र मनोरथस्य पूर्त्तिः नो अभूत। [illegible] विकल्पो न कार्यः। कल्पनया कार्यं न भवि- [illegible]। धर्मस्य कार्याणि बालकैः कर्तव्यानि॥

संस्कृत बनाओ।

यह गली कहां जाती है। हसद करना अच्छा नहीं है। एक मासिकपत्र मेरे पास आता है। भागना किसका काम है। ईश्वर आपके इरादे को पूरा करे। हमारा पड़ोस इस समय अच्छा नहीं है। क्या यह लोमड़ी है। ईश्वर दयालु और न्यायकारी है॥

द्वाविंशः पाठः।

आशकः=खाने वाला। आलोचकः=देखने वाला। अर्चकः=पूजा करने वाला। पाठकः=पढ़नेवाला। क्रीडकः=खेलने वाला। लम्बकः=लटकने वाला। चर्वकः=चबानेवाला चूषकः=चूषनेवाला। बोधकः=जतानेवाला। याचकः=मांगने वाला। व्यायकः=खर्च करनेवाला। हारकः=चुरानेवाला। धारकः=धरनेवाला। नायकः=मुखिया, लेचलनेवाला। मेहकः=सेचन करनेवाला।

पाचकः = पकाने वाला । रञ्जकः = रङ्गनेवाला । याजकः = यज्ञ करनेवाला । वापकः = बोनेवाला । आह्वायकः = बुलानेवाला । वायकः = बुननेवाला । दोहकः = दुहनेवाला । लेहकः = चाटनेवाला । शायकः = सोनेवाला । अध्यापकः = पढ़ानेवाला । वा[illegible] बांचनेवाला । तोदकः = छेदनेवाला रोधकः = [illegible] कारकः = करनेवाला । क्रायकः खरीदनेवाला [illegible] क्रायकः = बेचनेवाला । माथुरः = मथुराका ।

भाषा बनाओ ।

आशका न तत्र पाकशालायां सन्ति । आलोचकाः पश्यन्ति पाठकाः पठन्ति । अर्चकौ ■ पठिष्यतः । क्रीडका बालका नो पठन्ति । लम्बकान् ते न पश्यन्ति पश्यन्ति ■ नायकान् । याचकाय धनिको धनं ददाति । व्यापकधारकयोर्मध्ये कतरः श्रेष्ठः । पाचकः पक्त्वा गृहं गतः । अस्य ग्रामस्य नायकः कोऽस्ति । रञ्जकस्य रञ्जनाय शाटाः कदा दत्ताः । याजका अद्य नागताः ॥

संस्कृत बनाओ ।

सोनेवाला सोनाहै और बोनेवाले जाते हैं । बांचने वाले अखबार बांचते हैं । खरीदनेवाला खरीदकर और बेचनेवाला बेचकर जाते हैं । छेदनेवाले और रोकनेवाले कौन हैं ॥

त्रयोविंशः पाठः ।

कदर्यः=खोटा स्वामी । कपोलः=गाल । कासारः = सरोवर,ताल । कृतज्ञता=उपकार। कृषीवलः=किसान। [illegible]चारः=बुराचालचलन । सदाचारः=अच्छाचाल [illegible] [illegible]षण्णः=बैठाहुआ । प्रतिकृतिः=प्रतिमा । [illegible]चाव । भारतवर्षीयः = हिन्दुस्तानी । राज-[illegible]=अहलकार । राजद्वारम्=कचहरी । वसुधा= भूमि । विप्रियः=अपराध । विशुद्धम्=साफ । सन्देशः=खबर। पर्याकुलः=व्याकुल। अन्तःपुरम्=रणवास। अभिषेकः=पदपर नियत करना । अभ्युदयः=वृद्धिः। अवद्यः=अधम, नीच । अनवद्यः=श्रेष्ठ । आराधनम्= उपासना । आशीर्वादः=अशीष, दुआ। अद्यप्रभृति= आजसे लेकर। आयुष्कामः=अधिक उम्रचाहनेवाला। उपायनम्=भेंट । विक्रान्तः=बहादुर । अनुष्ठानम्= वेदविहित कर्म करना । उपकण्ठम्=पास। हायनः= संवत् । सलिलम् = पानी । निर्विण्णः - उदासीन ।

भाषा बनाओ ।

कदर्यं त्यक्त्वा भृत्यो गच्छति । कपोले किं भूतम्। अस्मिन् कासारे मत्स्या निवसन्ति । भवतः कृतज्ञतां [illegible] मन्यन्तोऽस्य देशस्य कृषीवला दुःखिताःसन्ति । दुराचारेण मनुष्यःसुखं न लभते।सदाचारेण [illegible] संसारे

महती प्रतिष्ठा भवति । त्रिविक्रमः स्वकीये कार्ये निमग्नोऽस्ति । [illegible] निरतिशयेन भवन्तं वाञ्छति ॥ निषण्णाय भवते नमः। अवद्यं कार्यं कृत्वा सुखं नहि लभते नरः ॥

संस्कृत बनाओ ।

यह किसकी प्रतिमा है। हिन्दुस्तानी [illegible] करेंगे। अहलकारों की यहां पर प्रतिष्ठा होन[illegible] कचहरी में तुम्हारा क्या काम है। किस अपराध से उसकी भूमि तुमने लेली। इस तालाबका साफ पानी नहीं है। यहां की खबर वहां कौन लेजाता है ? इस साल का तुम्हारा [illegible] अच्छा नहीं है। तुम्हारे पास आकर क्या करूँ ॥

भाषा बनाओ ।

अस्य कासारस्य विशुद्धं सलिलं नास्ति। अहं तत्र भवतः सन्देशं नो नेष्यामि। अन्तःपुरे जना इदानीं पर्याकुलाः सन्ति।अभ्युदयाय सर्वे मनुजाः प्रयतन्ते। अवद्यस्य नरस्य वयं दर्शनं कर्त्तुं न वाञ्छामः। अनवद्यानां सम्पर्केण दुराचाराणां नाशो भवति।सायं प्रातः परेशस्य आराधनम् सकलैः पुरुषैःकर्त्तव्यम्। युष्माकमुपकण्ठमागत्य किं करवाणि ॥

संस्कृत बनाओ ।

अधिक [illegible] चाहनेवाला दुराचार को छोड़कर सदा-

चार का आश्रयले। आज तुमने भेंटमें क्या दिया। समुद्र के किनारे पर बेचनेवाला क्या करेगा। बहादुर की सब जन तारीफ करते हैं। हम दोनों विद्यार्थी हैं ॥

चतुर्विंशः पाठः ।

सैनिकः=फौजका आदमी। उपवनम्=बाग। जगदीशः= ईश्वर। संग्रामः=युद्ध, लड़ाई। भवितव्यता=भाग्य, किस्मत। साहाय्यम् = मदद। आसीनः = बैठाहुआ। गुप्तचरः=दूत। आर्यावर्त्तः=भारतवर्ष, हिन्दुस्तान। प्रपन्नः=शरणागत। प्रायेण=अक्सर। कनिष्ठः=छोटा। ज्येष्ठः=बड़ा। समाजः=सभा,समिति। उत्सवः=जल्सा। खेदः=दुःख। स्वेदः=पसीना। पाकः=पकाना। त्यागः= छोड़ना। रागः=रंगना। मोदः=खुशी। बोधः=ज्ञान। हासः=हंसना। ज्वाला=अग्निकी लपट। भारः=बोझ। लाभः=फायदा। रागः=रंगना। तापः=गर्मी। वासः = रहना। रोषः=गुस्सा। मेलः=मिलना। लेपः=लीपना। सेचः=सींचना। रोधः=रुकावट ॥

भाषा बनाओ ।

अस्मिन् उपवने सैनिकाः क्रास्यन्ति। संग्रामे भवतो जगदीश्वरो रक्षां करिष्यति। भवितव्यता साहाय्यं नो

ददाति । भटाः संग्रामाय गमिष्यन्ति न वा ? आसी- [illegible] गुप्तचरस्य रोषः त्वया श्रुतः । आर्यावर्ते प्रायेण प्रजा दुःखितास्ति । ज्येष्ठं नरं कनिष्ठः प्रणमति । बोधेन मोदो भवति नराणाम् । मेलेन लाभो [illegible] लभ्यम् । धर्मस्य लाभाय पठामि विद्याम् ।

संस्कृत बनाओ ।

गुस्से से बहुत दुःख होगा । शरणागत के [illegible] शरण देना चाहिये । श्रेष्ठ पुरुषके पास रहना अच्छा होता है । ईश्वर हमारे सब काम देखता है । मेलसे रहना चाहिये ।

॥ ओ३म् ॥

मित्राय पत्रम् ।

वृन्दावनतः   चैत्रशुक्ला पञ्चमी

मित्रवर्य ! नमस्तेऽस्तु ।

अद्य पञ्च घस्रा अभूवन् तदा भवतः कुशलपत्रम् आगमत् तत् पठित्वा परमाऽनन्दोऽभूत्-इत्थमेव सर्वदा नूतनेन समाचारेणाऽहं भवता प्रबोधनीयः- इदानीं पर्यन्तं परीक्षायास्तिथिरस्माभिर्न विज्ञाता यदा विज्ञास्यामस्तदा प्रबोधयिष्याम इति शेषं सकलं कुशलम् ॥

भवत्सखः-

सत्यानन्दः

देहली से-

भाषार्थ-मित्रजी नमस्ते ।

आज पांचदिन हुए तब आपकी कुशलताका [illegible]या था पढ़कर बहुतही खुशी हुई इसीतरह [illegible] [illegible]न हाल से मुझे सूचित करना चाहिये । [illegible] [illegible] इम्तिहान की तारीख हमने नहीं जानी [illegible]ने पर सूचित करदेंगे ॥

बाकी सबराजी खुशी है ।

जनकाय पत्रम् ।

॥ ओ३म् ॥

वृन्दावनीय गुरुकुलतः फाल्गुणकृष्णा सप्तमी

श्रीयुक्त परममाननीय—जनक ! नमस्करोमि भवन्तम् ।

भवदीयं पत्रमागमत् समाचारश्च विज्ञातः । भवान् जानाति शीतकाले एव सम्यक् पठनं भवति परीक्षायाश्च द्वौमासौ शेषौ स्तः-मदीयानि च पाठय-पुस्तकानि सर्वाणीदानीं पर्यन्तं समासिं न गतानि सन्ति—इत्थं भूतायां दशायां मम आगमनं मे हानि-प्रदं भविष्यतीति मे विचारः अग्रे यादृशी भवतः आज्ञा भवतु तथैव करिष्यामीत्यलम् ।

भवदीयानुचरः—

[illegible]

भाषार्थः–श्रीयुत परममाननीय पिताजी ! [illegible]म ।
आपका पत्र आया हाल मालूम हुआ ।
आप जानतेहैं कि शीतकालमें ही अच्छेप्रकारसेपढ़ना होताहै और इम्तिहान के दो महीने बाकीहैं [illegible] मेरे कोर्स की किताबें पूरी नहीं हुईं ऐसी ह[illegible] आना मेरे लिये नुकसान पहुँचानेवाला होग[illegible] विचार है-आगे जैसी आपकी आज्ञा हो वैसाही कर[illegible]

आवेदनपत्रम् ।

श्रीमन् ! मान्यवर !

प्रथमाऽध्यापक महाशयवर! नमस्यामि भवन्तम् भवा मम पितामहस्य चित्तं वरं नो वरीवर्त्ति एतदर्थमहं वैद्यस्य सनीडं गच्छामि.आशासे मदीयां घण्टाद्वय-स्य अनुपस्थितिं क्षमिष्यते–अष्टसु नादेषु नदत्सु सत्सु पाठशालायां समुपस्थितो भविष्यामीति शम्–

पौष शुक्ला चतुर्दशी
विक्रमसंवत् १९६२
सृष्टिसंवत्१९७२९४९००७

भवदीय सेवकः
चन्द्रमणिः

भाषार्थः–श्रीमन् मान्यवर ।

महाशय ! हेडमास्टर जी–नमस्ते ।

आज मेरे दादे की तबियत अच्छी नहींहै इसवास्ते मैं डाक्टरके पास जारहा हूं [illegible] उम्मेद करता हूं कि मेरी

दोघण्टे की गैरहाज़िरी मुआफ कीजावेगी, मैं आठ बजे स्कूल में हाजिर होजाऊंगा ॥

पौषसुदि १४] आपका सेवक—चन्द्रमणि

शिक्षा।

...रहर्भव्या क्रोधेन हानिर्भवति नराणाम्। ...पूज्यते गर्वं खर्वयति बली साधुः सुखयति सदा ...त्मश्लाघा न कर्त्तव्या। नाहङ्कारात्परो रिपुः॥ मुक्तेर्हि कारणं ज्ञानम् ज्वरादौ लङ्घनं पथ्यम् यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी महाजनो येन गतः स पन्थाः सत्यं शिवं सुन्दरम् शरीरं व्याधिमन्दिरम् महत्त्वस्य लक्षणं दया। आतुरे करुणा कार्या। विद्योपार्जनं कार्यं शैशवे बहुप्रयत्नतः। कीर्त्तिर्यस्य स जीवति। यत्कर्त्तव्यं तदद्यैव। अहिंसा परमो धर्मः। आर्यचरितमनुकरणीयम्।

कालो हि दुरतिक्रमः। वाणिज्ये वर्धते लक्ष्मीः आलस्यं यत्नतस्त्यजेत्। शठे शाठ्यं समाचरेत् आत्मानं सततं रक्षेत्। श्रेयांसि बहुविघ्नानि। मूर्खाः सदा दुःखमनुभवन्ति। आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परं सुखम्।

मासाः द्वादश।

यथा- चैत्रः वैशाखः ज्येष्ठः, आषाढः, श्रावणः भाद्रपदः आश्विनः, कार्त्तिकः, आग्रहायणः, पौषः, माघः, फाल्गुनः

राशयो द्वादश ।

यथा-मेषः, वृषः, मिथुनम्, कर्कटः, सिंहः, कन्या, तुला, वृश्चिकः, धनुः, मकरः, कुम्भः, मीनः ॥

तिथयः पञ्चदश ।

यथा--प्रतिपद्, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी, अष्टमी, नवमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पूर्णिमा, अमावस्या ॥

सप्तविंशति-नक्षत्राणि ।

यथा-अश्विनी, भरिणी कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, अश्लेषा, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वभाद्रपदा, उत्तरभाद्रपदा, रेवती ॥

कालपरिमाणम् ।

अनुपलम्=नेत्रनिमीलन परिमितः=अतिसूक्ष्मकालः। अनुपलानां षष्ट्या एकं विपलम्। विपलानां च षष्ट्या एकं पलम्। तस्य अपरं नाम विघटिका। पलानां षष्ट्या एकः दण्डः। अष्टाभिः दण्डैः एकः प्रहरः यामो वा। अष्टभिश्च प्रहरैः अहोरात्रः।

सप्तभिः दिवसैःसप्ताहः कथ्यते।पञ्चदशभिः अहो-रात्रैः एकः पक्षः। पक्षश्च द्विविधः, शुक्लःकृष्णश्चेति। [illegible]स्मिन् पक्षे चन्द्रकला वर्द्धते स शुक्लपक्षः,यत्र ह्रसति [illegible] ॥ द्वाभ्यां पक्षाभ्याम् एकः मासः ॥ [illegible] [illegible]कोनत्रिंशता चान्द्रःमासः त्रिंशता च [illegible] ॥

[illegible]भ्यां मासाभ्याम् एकः ऋतुः। ऋतवः षट्संख्य-काः। यथा-आग्रहायण-पौषौ हेमन्तः। माघफाल्गुनौ शिशिरम्। चैत्र-वैशाखौ वसन्तः। ज्येष्ठाऽऽषाढौ ग्रीष्मः। श्रावण-भाद्रौ वर्षाः।आश्विनकार्त्तिकौ शरद्। केचित्तु वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्म इत्यादि क्रमेण गणयन्ति

मतान्तरेतु-कार्त्तिकाऽऽग्रहायणपौषमाघाः शीतः। फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः-ग्रीष्मः। आषाढ श्रावण भाद्राऽऽश्विनाः वर्षाः, इति त्रयः ऋतवः ॥

षड्भिश्च मासैः एकम् अयनम्। माघफाल्गुनचैत्र-वैशाखज्येष्ठाऽऽषाढैः षड्भिः मासैः सूर्यस्य उत्तरम् अयनम् (उत्तरायणम्)श्रावण–भाद्राश्विन–कार्त्ति-काऽऽग्रहायणपौषैः षड्भिश्च दक्षिणम् अयनम् (दक्षिणायनम्)

एतैश्च द्वादशभिः मासैःएको वत्सरो भवति॥इति

सङ्कलिताङ्काः (पहाड़ा)

१

१ एकैकमेकम्
२ एकद्विकन्द्वौ
३ एकत्रिकन्त्रयः
४ एकचतुष्कञ्चत्वारः
५ एकपञ्चकम्पञ्च
६ एकषट्कं षट्
७ एकसप्तकं सप्त
८ एकाष्टकमष्टौ
९ एकनवकं नव
१० एकदशकन्दश

२

२ द्व्येककन्द्वौ
४ द्विद्विकञ्चत्वारः
६ द्वित्रिकं षट्
८ द्विचतुष्कमष्ट
१० द्विपञ्चकन्दश
१२ द्विषट्कन्द्वादश
१४ द्विसप्तकञ्चतुर्दश
१६ द्व्यष्टकं षोडश
१८ द्विनवकमष्टादश
२० द्विदशकं विंशतिः

३

३ त्र्येककन्त्रयः
६ त्रिद्विकं षट्
९ त्रित्रिकन्नव
१२ त्रिचतुष्कन्द्वादश
१५ त्रिपञ्चकम्पञ्चदश
१८ त्रिषट्कमष्टादश
२१ त्रिसप्तकमेकविंशतिः
२४ त्र्यष्टकञ्चतुर्विंशतिः
२७ त्रिनवकं सप्तविंशतिः
३० त्रिदशकन्त्रि[illegible]

४

४ चतुरेकञ्च[illegible]
८ चतुर्द्विकम[illegible]
१२ चतुस्त्रिक[illegible]
१६ चतुश्चतुष्कं षो[illegible]
२० चतुःपञ्चकं विं[illegible]तिः
२४ चतुःषट्कञ्चतुर्विंशतिः
२८ चतुःसप्तकमष्टाविंशतिः
३२ चतुरष्टकन्द्वात्रिंशत्
३६ चतुर्नवकं षट्त्रिंशत्
४० चतुर्दशकञ्चत्वारिंशत

५

५ पञ्चैककम्पञ्च
१० पञ्चद्विकन्दश
१५ पञ्चत्रिकम्पञ्चदश
२० पञ्चचतुष्कं विंशतिः
२५ पञ्चपञ्चकं पञ्चविंशतिः
३० पञ्चषट्कं त्रिंशत्
३५ पञ्चसप्तकम्पञ्चत्रिंशत्
४० पञ्चाष्टकञ्चत्वारिंशत्
४५ पञ्चनवकम्पञ्चचत्वारिंशत
५० पञ्चदशकम्पञ्चाशत्